

Garmerwolde vertelt

1945 - 2020: 75 jaar bevrijding

Garmerwolde vertelt

1945 - 2020: 75 jaar bevrijding

Garmerwolde vertelt

1945 - 2020: 75 jaar bevrijding

75 JAAR
VRJHEID

Inhoud

6	Voorwoord	49	Het geslacht Groeneveld van Garmerwolde
8	1945: Garmerwolde onder vuur	52	De Groningse waterlinie
12	Onaangename en angstige Kerstdagen	54	Familie
14	Bevrijding in de kalkovens		Van der Reyden-Oosterhuis
15	Bukken jonges, koppen onder toavel	55	Een bengel in Garmerwolde
18	Trouwen in de oorlog	60	'Ik zie dan voor het eerst van mijn leven zwarte mensen.'
19	Mijn verhaal...	63	'Wij, zijn klasgenootjes, vonden het verschrikkelijk.'
23	Klaas, jong, het is zover!	66	'Ik heb het van heel dichtbij meegemaakt.'
26	Een schoolmeisje...	70	Tewerkstelling in Duitsland
31	Apmaal feest... en lekkers	72	Soldaten hielden geen kinderen aan
32	Over boeken, bokken en meer	73	De radio van dokter Anderson
34	Met stevels aan op bèr	74	Beer te water
36	In de schuilkelder	75	Bom in Eemskanaaldijk Garmerwolde
38	Herinneringen aan de Tweede Wereld Oorlog en de bevrijding van Garmerwolde	76	Verantwoording
40	Zo maar wat herinneringen	78	Bronnen
43	Uit de notulen van Presto	79	Met dank aan
44	Uit de notulen van rederijderskamer 'Excelsior'		
46	Uit de notulen en jaarverslagen van de Bond van Plattelandsvrouwen te Garmerwolde		

Colofon

Dit is een uitgave van de Historische Commissie Garmerwolde, onderdeel van Dorpsbelangen Garmerwolde. Deze commissie bestaat uit Henk Vliem, Herman Huiskes, Hillie Ramaker-Tepper, Jos Mocking, Robert ten Katen en Tiny Smit.

april 2020

Ontwerp en opmaak: Henk Tuinema, Corfudesign

Oplage: 500 exemplaren

Voorwoord

De Historische Commissie Garmerwolde vindt het van groot belang dat de verhalen over de tweede wereldoorlog verteld en gelezen blijven worden. “De vrijheid die we in Nederland genieten is niet vanzelfsprekend, het is belangrijk om deze boodschap te blijven doorgeven aan toekomstige generaties,” aldus minister president Mark Rutte in de krant van 5 maart 2020. Volgens de Amerikaanse president Franklin Delano Roosevelt kun je vier essentiële vrijheden onderscheiden: de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van bezit en de vrijheid van angst. Het kwijtraken van deze vier vrijheden, door de bezetting van ons land door Hitler-Duitsland, vormde voor de Amerikanen de aanzet tot het bevrijden van Europa en van Nederland.

Even een korte blik naar wat er aan het verschijnen van dit boekje voorafging. Allereerst: ten gevolge van de corona-pandemie is het hele gebeuren ‘75-jaar Vrijheid’ aanvankelijk een half jaar uitgesteld en vervolgens vervallen. Omdat wij iedereen die betrokken is bij de totstandkoming van dit boekje niet willen teleurstellen, geven we dit nu alsnog uit. En wel op de dag dat Garmerwolde 76 jaar geleden werd bevrijd.

Twee jaar geleden werden we geattendeerd door een oproep van ‘De Verhalen van Groningen’: “Wat gebeurde er in de oorlog in jouw omgeving? Schrijf het op! Lever het in. Dan plaatsen we dat op onze website”. We zijn als commissie toen gestart met het organiseren van een foto- en praatmiddag voor de oudere Garmerwoldenaren en andere geïnteresseerden. Onderwerp: de Tweede Wereld Oorlog. Op die middag, voorjaar 2019, kwamen veel verhalen los: van tachtig- en negentigjarigen, maar ook van personen die verhalen vanuit de tweede hand vertelden. Heel indrukwekkend. De tijd ontbrak eigenlijk om iedereen voldoende het woord te geven. Ter plekke hebben we toen met z’n allen besloten om een vervolg in het najaar te organiseren. Ook die middag was weer een groot succes. We kregen ruim twee keer meer gasten dan we verwacht hadden. We lieten onze gasten toen de ‘vrije’ hand bij het vertellen van hun verhaal. Naast de nodige aantekeningen maakten we tegelijkertijd ook audio-opnames van de verhalen en discussies. De tijd vloog om. Onze gasten hielpen elkaar bij het ophalen van herinneringen en vulden die weer aan met nieuwe herinneringen enzovoort. Ook was het soms heel emotioneel. Herinneringen aan de rampzalige nacht voor de familie Van der Reyden vlamden weer scherp op. Vader, moeder en hun enig kind

kwamen een dag voor de bevrijding om bij een granaatinslag in het huis van haar ouders, de familie Oosterhuis. Vanuit het westen van Nederland waren ze in de herfst van 1944 naar Garmerwolde geëvacueerd. Omdat hier voldoende te eten was en omdat het hier wel veiliger zou zijn. Het kind dat toen omkwam, een jochie van negen jaar oud, zat in de klas bij één van onze gasten. En een andere tafelenoot woonde toen in het huis naast het huis waar de inslag was. Hij hoorde, als het ware, de granaatscherven weer over zijn hoofd janken.

Wat mij, naast alle verhalen, van die twee praatmiddagen het meest bijgebleven is, is de kleine wereld waarin de volwassenen, maar zeker ook de jeugd, in die oorlogsjaren leefden. Nu leven we in een wereld vol met ‘nieuwttjes’. Elk moment van de dag of nacht. Nieuwtjes vanuit de hele wereld. Toen was de wereld heel erg klein. Je hoorde of las nauwelijks iets, laat staan nieuws. Ook al omdat er ‘s avonds spertijd was en alles verduisterd (als je al elektriciteit had, want de meeste huizen waren afgesloten). En daarnaast: je moest altijd ‘oppassen’ met wat je zei en deed. De vijand luisterde immers altijd mee. Dat gaf iets heel beklemmends. Zelfs kinderen merkten dat. Wat dat betreft, is de huidige tijd leerzaam: ook nu wordt sterk ervaren hoe hard het ‘beperken’ van onze vrijheid erin hakt. De beperking in onze bewegingsvrijheid (lockdown) en het instellen van een avondklok heeft desastreuze gevolgen voor de geestelijke gezondheid van een niet gering aantal landgenoten.

Onze dank gaat uit naar allen die betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van dit boekwerkje. Dat zijn allereerst de vertellers - en soms zijn zij ook de schrijvers - van de verhalen die u zult gaan lezen. Verhalen over hun herinneringen aan en ervaringen beleefd in Garmerwolde gedurende de periode 1940-1945. Verder gaat onze dank uit naar de redactie van de Garmer & Thesinger Express, naar uitgeverij Profiel in Bedum, naar Waterschap Noorderzijlvest en naar diverse particulieren die een aantal artikelen en/of foto’s belangeloos ter beschikking stelden. En onze dank gaat in het bijzonder uit naar de gemeente Groningen die door middel van een royale subsidie deze uitgave mogelijk heeft gemaakt.

De Historische Commissie Garmerwolde (Herman Huiskes, Robert ten Katen, Jos Mocking, Hillie Ramaker, Tiny Smit en Henk Vliem) is verheugd dit boekje aan u beschikbaar te kunnen stellen. Wij wensen u veel leesplezier. Wellicht haalt het herinneringen naar boven waarvan u dacht ze allang vergeten te zijn.

We hebben bij het samenstellen van het boekje ons best gedaan om de verhalen zo waarheidsgetrouw als mogelijk op te tekenen. Maar er kunnen desalniettemin fouten in staan. Daarvoor bij voorbaat onze excuses.

*Henk Vliem, voorzitter Historische Commissie Garmerwolde
Garmerwolde, 29 januari 2021*

1945: Garmerwolde onder vuur

Hillie Ramaker-Tepper

De Canadezen waren al in de stad (Groningen); we wisten dat ze naar Delfzijl moesten en dat we dus in een gevaarlijke zone zaten. Omdat we geen kelder hadden (alleen een kelderkast), besloot mijn man om samen met Kees Klei een schuilkelder achter ons huis te graven. Tegen de wanden maakten ze ijzeren platen en voor het dak gebruikten ze dubbele golfplaten. Als extra bescherming kwam er een laag grond bovenop. Om de kou tegen te houden, hingen ze zakken langs de wanden. De ingang bestond uit een lange ronde gang met wenteltrapjes. Om op te zitten zetten ze er negen veilingkistjes in. In één dag kregen ze de kelder klaar.

Mevrouw M. van Dijk (foto: Harry Huizinga)

In de schuilkelder

's Avonds (de avond van 14 april (red.)) gingen mijn dochter Tity en ik de kelder bekijken. Behalve de kisten zagen we een stallantaarn en een wekker; verder niets. We gingen recht tegenover de ingang zitten. We zaten nog maar net of de eerste granaten vielen. Binnen tien minuten kwamen de familie Rollema (drie personen), de familie Schoonveld (twee personen) en Kees Klei en was de schuilkelder (bijna) vol. Mijn man was er nog niet: als lid van de B.B. (Bescherming Burgerbevolking) moest hij wachtlopen. Tegen elf uur werd het de familie Klei (drie personen) onder het bed te gortig; ze kropen langs de akkers naar onze schuilkelder en vroegen of ze er bij konden. Rond half twaalf kwam ook het gezin Zwaneveld (vier personen) eraan kruipen: zij lagen in bed en de schoenendozen op de beddeplank waren al kapot!

We zaten als haringen in een ton: we konden geen kant meer op! De kelder was gebouwd voor negen personen, maar we zaten er inmiddels met z'n zestien! Elk vierde schot was voor ons: we konden het aftellen! Alsof het nog niet erg genoeg was, zei Jan

Rollema: 'As der hier zo'n ding vaalt, din warren wie net appelmoes!' De nacht duurde ontzettend lang: tien minuten leken wel een uur! Tegen lichten hield het eindelijk op en konden we naar buiten. De vaart leek omgeploegd, ramen en dakpannen waren kapot en overal in huis lagen granaatscherven.

Maar wat kon ons dat schelen: we waren dolblij dat we er zelf goed afgekomen waren! Bij de familie Anderson hingen de gordijnen in de bomen, zelf zaten ze nog in de kelder. Wij vertelden hen dat het voorbij was en dat ze eruit konden komen. Maar het was nog niet over, het begon weer! Gelukkig duurde het maar even.

Slachtoffers

We hoorden dat er bij de familie Oosterhuis drie mensen waren geraakt! De beide ouders lagen in de bedstee en bleven ongedeerd, maar het gezin van hun (laatst overgebleven) dochter raakte zwaargewond. De familie Bloemendaal zat ernaast in de kelder en hoorde de mensen jammeren en om hulp roepen! Zij zagen echter geen kans om er heen te gaan. 's Morgens waren moeder en zoon al overleden, maar de man leefde nog; ze hebben hem nog op een kar met een wit laken erover naar Fivelhörn gebracht. Daar waren dokters en verpleegsters!

Ook waren er twee mensen aan een hartaanval overleden: Piet Dijksterhuis (Lageweg 13) en 'Oafie' Wieringa-Kuipers, die op Geweideweg 8 woonde.

Doelen

We kwamen er ook achter waarom ze juist op ons hadden geschoten. Er stonden 's middags Duitse auto's in het dorp; vliegtuigen cirkelden rond en namen foto's. De auto's stonden op de vaarten bij de familie Oosterhuis, de familie Anderson (Dorpsweg 8), de familie Wicherts (voormalig brugwachtershuis) en ons (tegenover de slaapkamer).

Op de vlucht

Mijn man had het druk als timmerman en voorganger, maar ik besloot met Tity naar mijn zuster in Den Andel te gaan. We bonden de vluchtkoffers (met ondergoed en lakens) op de fiets en gingen lopend naast de fiets - op weg, richting Thesinge. Onderweg bood de zoon van Abel Kuizinga ons aan om bij hen te blijven: zij hadden volop onderduikers en een man meer of minder kwam er niet op aan. 'Moeke kookt de halle dag eten.' Doordat hij in het verzet zat, wist hij dat de oorlog niet lang meer kon duren. (Die mensen hebben wel een medaille verdiend voor hun werk in de oorlog!) Wij gingen echter verder. Dichtbij Thesinge kwamen we Marie Maatjes tegen. Zij vertelde ons dat de bruggen waren opgeblazen en we niet meer naar Den Andel konden. We mochten wel bij hen blijven! Die dag aten we konijn: heerlijk! Thuis hadden we nog een geit met twee bokjes. Omdat we ze niet aan de Duitsers gunden, haalden we ze op. Dat was trouwens nog een heel gedoe. Moeder geit was dat lopen niet gewend en protesteerde hevig. Maar uiteindelijk lukte het toch.

Einde in zicht

We zagen de Duitsers op fietsen voorbijtrekken: ze vluchtten! Om te voorkomen dat ze onze fietsen ook mee zouden nemen, zetten we ze gauw weg! Bij 'Rollen' (Ruischerbrug) zagen we 's avonds auto's met een V-teken erop. Later hoorden we dat Pop Dijkema de brug in Oosterhoogebrug (met gevaar voor eigen leven) naar beneden had gedraaid, zodat de Canadezen er over konden.

We gingen om de beurt naar bed; drie hielden de wacht. Om half elf hoorden we opeens: BAMS! Iedereen kwam uit bed en met z'n allen kropen we door het tuinpad naar kweker Ridder. Hij had een grote kelder; daar konden we wel bij in! Een hele verbetering met de vorige nacht: er was zelfs wat te eten en te drinken! En er werd bijna niet meer geschoten!

Inkwartiering

Weer thuisgekomen kregen we inkwartiering. Er werd niet naar gevraagd of je het wel wou, het moest gewoon. In onze voorkamer zouden acht man komen. We sloten de kasten af en legden stro op de vloer. De Canadese soldaten wensten echter geen stro, wel 'chairs' (stoelen). We hadden geen last van hen: als ze naar de wc moesten, gingen ze zelfs buiten om. Eén soldaat had waarschijnlijk heimwee en zat vaak bij mij in de keuken. Als hij een sigaret opstak, gaf hij mij ook één: voor de 'boss'. Ze vroegen ons of we hun epauletten op wilden naaien; als dank gaven ze ons chocolade. Als ze wat over hadden, gaven ze het ons, bijvoorbeeld pakjes thee, stukjes zeep en cacao. Mooi wit Engels brood plus beleg gaven ze aan de kippen! Dat vonden we doodzonde! Ons grauw brood was lang niet zo lekker! Ons roggebrood lustten ze niet, maar ze waren dol op karnemelk (dat maakte ik van geitenmelk en een beetje koemelk).

Geen vlag uit

Ook al waren we bevrijd, we hingen onze vlag niet uit. Er waren vijf doden in Garmerwolde en mijn man kon als voorganger toch geen vlag uithangen! De Canadezen begrepen er eerst niets van: de taalbarrière was te groot! Om toch in een feeststemming te komen, hingen ze vlaggetjes om de lamp.

Rouwdienst

Doordat ze ernstig verminkt waren, moest de familie Van der Reyden zo gauw mogelijk worden begraven. Goed materiaal voor kisten was er bijna niet, daarom legden ze moeder en zoon samen in één kist en de vader in een andere. Toen de begrafenisstoet er aan kwam, hielden de Canadezen een muziekfeest in de tuin bij de pastorie. Mijn man verzocht ze (met handen- en voetenwerk) om tijdens de begrafenis te stoppen. Ze volde- den meteen aan het verzoek. Er werd een grote rouwdienst in de kerk gehouden, waarbij heel Garmerwolde aanwezig was! Er waren maar zes dragers; na de dienst vroeg mijn

man vrijwilligers voor de tweede kist: er meldden zich volop! Later werd er met een lijst door het dorp gegaan en betaalden we met z'n allen een monument. Hierdoor weten we ook nu nog dat het in de nacht van 14 op 15 april gebeurde.

Feest

Pas later - toen alles weer 'normaal' was - vierden we met z'n allen groot feest en werden vele aspecten van de oorlog in een grote optocht uitgebeeld.'

Menka Kalk-Ellérie (1939):

"De soldaten gingen ook vaak over de Stadsweg. Een aantal Canadese soldaten kwam wel terug tijdens de herdenkingen en dan vroegen ze mij: 'Where are all the farms?' Al de boerderijen waren 'burned'. Na de oorlog heeft een pyromaan verschillende boerderijen in brand gestoken. Die militair kon zich nog herinneren dat zij over de Stadsweg kwamen en dat al die boerderijen daar stonden."

Onaangename en angstige Kerstdagen

Jaap Reinders

Plotseling waren ze er: het echtpaar Melle en Marie uit Groningen. Melle moest als spoorwegman onderzoeken nadat de grote spoorwegstaking was uitgeroepen (september 1944). Eerst hadden ze op een adres in Groningen onderdak gevonden, maar in november moesten ze daar weg en kwamen ze bij ons. Marie verwachtte een baby. Melle mocht zich buitenshuis natuurlijk niet laten zien; hij verborg zich steeds als de kinderen speelkwartier hadden op het schoolplein en als er gebeld werd verdween hij in een kast. Marie kwam wel buiten, mijn moeder spon een vernuftig web van verdichtels en verklaringen. Zij vertelde dat Marie een nicht van ons was, die haar huis had moeten verlaten, doordat het gebied waar ze woonde door de Duitsers onder water was gezet.

Jaap Reinders (foto: Margriet de Haan)

En toen kwamen die Kerstdagen van 1944, die zo angstig en spannend zouden verlopen. Twee dagen voor Kerst kreeg Marie hevige bloedingen en dokter Anderson vond het absoluut nodig dat ze naar het ziekenhuis ging. Auto's reden er niet meer, zij werd daarom in een koets naar Groningen gebracht. Dit alles baarde mijn ouders en Melle grote zorgen want stel je voor, dat het niet goed zou gaan met de baby of dat iemand Marie daar zou herkennen! Mijn moeder ging op de middag van de eerste Kerstdag op haar fiets met houten banden naar het ziekenhuis om Marie te bezoeken en ze kwam terug met de droevige mededeling dat Marie haar kindje had verloren.

Op de avond van de volgende dag kwam er bezoek: de vrouw van bakker Bloemendaal bracht een alarmerende boodschap: zij was met haar dochter in het ziekenhuis

geweest om op dezelfde zaal, waar Marie lag, een zieke kennis te bezoeken en daar was diezelfde middag een vrouw opgenomen, die bij Marie in de straat woonde en die rondtetterde dat Marie haar man een spoorwegstaker was. Mevrouw Bloemendaal kwam ons waarschuwen, want moeders mooie leugentjes-web was in een klap vernietigd!

Diezelfde avond nog vertrok Melle naar een ander adres en toen Marie de volgende dag het ziekenhuis mocht verlaten, werd ook zij elders ondergebracht. Dankzij de waarschuwing van mevrouw Bloemendaal zijn wij aan een groot gevaar ontsnapt, want toen wij een paar dagen daarna op een middag bezoek kregen van twee Grüne Polizisten en twee NSB-Landwachters, die het hele huis van onder tot boven doorzochten, werd er gelukkig niemand meer gevonden. Dit alles is nu 75 (red.) jaar geleden gebeurd, maar als ik aan die Kerstdagen terugdenk, dan voel ik nog de angstige spanning die ons toen in zijn greep hield!

Naschrift van de redactie:

Jaap Reinders is opgegroeid in Garmerwolde. Zijn vader was hoofdonderwijzer op de OBS Garmerwolde; het gezin woonde in het 'meestershuis' rechts van de school.

Stientje Nijdam-Leugs (1933):

"In het huis aan Geweideweg 2 woonde de familie Elzinga; Sjoerd en Annie hebben bij ons op school gezeten. Ze zijn toen hier heen gekomen, in de boerderij van Van Zanten. Ze hebben er stro neergelegd. Mijn zus Tiny was nog een klein meisje en sliep bij Pa in de armen. Toen zijn de bommen gevallen.

De laatste nacht ging de brug over het Damsterdiep eruit; dat heeft mijn vader gedaan. Het was een beetje licht. Elzinga en Pa hadden lanten onder de brug gelegd en wilden de brug afdraaien. Toen werden ze teruggeroepen door de Duitsers. Ze moesten heel hardlopen, maar ze hebben de brug wel opengedraaid en toen is die brug in de lucht gevlogen. Korts voorgevel lag eruit. Mijn moeder had een linnenrek in de schuur hangen. Het is er nu niet meer. De kogelgaten zaten er nog in. Wij hebben nachten in de schuur gelegen, geslapen in het stro."

Bevrijding in de kalkovens

Menka Kalk-Ellérie

Ik was een meisje van vijf jaar, maar ik kan me nog erg goed herinneren hoe het was. We woonden in het kleine huisje vooraan op Bovenrijge: vader, moeder, vier kinderen en twee onderduikers. Op een zondagmiddag in april 1945, het werd al wat donker, kwam iemand ons waarschuwen dat de Duitsers ons huisje opeisten en wij er dus uit moesten! Waar heen? Naar de kalkovens, waar de familie Boer en de familie Nijburg ook al zaten. Dekens mee en in de kalkoven (aan de kant van Ten Boer) slapen. We lagen naast elkaar in het stro: zij aan zij.

Toen ik de volgende morgen wakker werd was iedereen al buiten. Ik liep de lange houten loopplank af en mijn moeder kwam me tegemoet met de woorden: 'We zijn bevrijd, Menk.' Mijn broer Koos (elf jaar) had nog kans gezien om z'n accordeon mee te nemen: hij speelde vrolijke wijsjes en iedereen danste. Dat gaf een heel blij gevoel! De zon scheen; dat weet ik nog heel goed.

Mijn ouders hadden die morgen om ongeveer zes uur nog een heel angstig moment gehad, toen een Canadees met een stengun in de aanslag bij de ingang van de kalkovens kwam vragen of wij Duitsers waren. Gelukkig kende Piet Boer wat Engels (familie in Canada) en kon aan hem uitleggen dat het goed zat!

Bij terugkomst in ons huisje was het een puinhoop. De Duitse soldaten en later de Canadezen hadden alle lakens verscheurd voor het verbinden van de wonden. Overal lagen veren en bloederige resten van onze geplukte kippen; ook in de paardenstal vonden we dekens met veel troep erop. Zelfs onze spaarpotten hadden ze opengebroken en leeggehaald. Ons schoorsteenmantelklokje lag tussen de rotzooi en tikte ook nog. Maar mijn altijd optimistische moeder zei: 'Geft niks, wie leven apmoal nog... t Komt wel weer goud!' En dat alles, dankzij de kalkovens.'

Bukken jonges, koppen onder toavel

Hillie Ramaker-Tepper

't Was oorlog en dat vonnen wie halwaarg, mor wie haren wel eten en drinken. Alles ging hier aigelk gewoon zien gang; goud... je konnen nait alles meer kriegen, mor dat kon n aander ook nait. Der was bievubeld gain kovvie en gain sukker. Grootmoe en tan Siepke woonden hier (op 01 Rieksweg 25); grootmoe is overleden en tan Siepke ging noar Hooite Nijburg (bie t Eemskenoal). Deur gunsten en goaven konnen wie in heur hoes kommen; dat was nog nait zo ainvoudeg... Der warren meer dij der groag in wollen.

Een pet met adelaar en hakenkruis van een Duitse officier. Het geweer heeft een afgezaagde kolf - zo kun je het namelijk ongezien in je broekspijp vervoeren. (foto: Teunis Ton)

Echte oorlog

Wie zollen op 21 april 1945 traauwen. Op zotterdag 14 april warren wie de halle dag in ons hoes bezeg wèst. Om vijf uur was alles kloar en gingen wie noar hoes. Doar vandoan mos Piet nog noar Hoogbrug (= Oosterhoogbrug). Overdag dropen de Duutsers al ôf, richten Appengedam... Wie vuilden gewoon, dat er wat kwam. s Oavends om n uur of negen begunde t bombardement. Dij nacht... dou hevve echt vuild wat oorlog was! De Huusmans duzzen nait in heur aign hoes blieven en bennen kroepend en bukkend bie ons kommen. Wie zatten gewoon in koamer, ronnom toavel. As wie weer wat aan kommen heurden (zziie... zziie... zziie...), zee mien pa: 'Doar komt weer ain: bukken jonges, koppen onder toavel!' Woarveur? Dat wait ik aigelk nait... Wat kon zo'n toavelbred doar nou aan tegen holden. Aanderdoagsmörn (sundoags) ging Pa t dôrp in en heurde dat er dij nacht drij mensen roakt warren: in t hoes (Dorpsweg 50 (red.)) zat n jonk gezin (man, vrouw en zeunje) met kuzzens achter veurdeur. Heur ollu konnen nait veul meer en warren in bedstee liggen bleven... Dij bennen der goud ôf kommen, mor de kinder warren aal drij dood. Hai ging ook even deur noar ons hoes. Dou e trugkwam zee e: 'Nou wicht, joe kennen weer van veuren of aan begunnen: de gloazen bennen droet.'

Mor dat kon mie op dat moment niks schelen, ik zat in zörg over Piet: zol hai der goud ôfkommen weden? Der was dou nog gain telefoon, dus je konnen nait even bellen.

In peerstaal

Sundoagsoavends bennen we met mekoar (dij vaaier hoeskes aan de Legeweg: Huusman, Pops, Wierengoa en Mulder... en wie) noar Dienco Bolhoes goan: broodtrom onder aarm, dekens met en klaaier aan. Je hokken bie mekoar, wollen nait allain weden. Wie zatten in peerstaal... in t stro. Elk haar zien ploatske, apmoal bie mekoar. t Schaiten kwam van Hoogebrug, dus wie laggen nait in t schaitveld... veurkoamer wel. s Moandoagsmörns mozzen wie wassen. Dou wie t goud goud en wel op heeg hangen haren, zee Pa: 'Joe motten oetschaiden, t wordt mie hier veul te gevoarlek.' Dou bennen wie weer metn'kander noar peerstaal goan. Wie zaggen de bourel in Hoogebrug al brannen! Doar werren j'ook baang van... wat komt er nou weer? s Oavends om n uur of tien kwam dokter Anderson op zien motor aanrieden en ruipt: 'Wie bennen bevrijd, wie bennen bevrijd!' Gelukkeg! Mor hou was t met Piet ôflopen? Noa zotterdagmirrag haar ik nog niks weer van hom heurd! Dingsdoagsmörns om zeuven uur kwam e weer boven wotter. s Oavends ging mien zuster Dine met aander jonkgoud noar draai: noar de Canadezen. Ze kwam pas om elf uur weer thoes. Pa was vreeslek kwoad... Veur straf mog ze hal week nait weer tou deur oet. Hierdeur was mien zuster ain van de wainegen dij bliede was dat dij Canadezen weer vot warren... Dou mog zai tenminsten ook weer vot! As jonkgoud zai je t gevoar nait zo: t is mie ook n moal overkommen... Ik was vief minuten noa spertied thoes. Pa was woest. Der vuil ook nait tegen te proaten. Ik mog d'eerste tied nait weer vot! Achterôf bekeken haar e netuurlek groot geliek: je mozzen om acht uur binnen weden. Doar noa kon der van alles gebeuren: der luipen ook landwachten vanoet Thaisn. Doar warren goien en slechten bie. Ze konnen joe mor zo metnemen of zulfs doodschaiten!

Traauwen oetstêld

Wie zollen 21 april traauwen, mor dat is n week oetstêld. Wie konnen nait in Ten Boer trecht; en deurdats de rest nog nait bevrijd was, kon de familie ook nait kommen. Ook haren wie t hoes nog nait weer kloar. Van dingsdag tot zotterdag hemmen der Canadezen in ons hoes zeten. Ze sluipen in t stro in veurkoamer. In ale houken van koamer en keuken stonnen dikke geweren; ook haren ze pantservoesten en grenoaten. Ze warren gek op aaier en vis: achter t hoes ston n hoonderhok met tuten... Z' huilen d'aaier tou t hoonderhok oet. Ook vizzen haren ze volop. Deurdats ze wat menutie in t wotter gooiden, knapde de bloas van de vizzen en kwammen ze boven drieven. Ze mozzen dat spul netuurlek ook waarm hemmen. Der ston nog n mantelkachelkje. Alles wat mor brannen wol, smeten ze d'r in: fotoliesten, n koekoeksklok (dou wie trugkwammen, laggen de gewichten der nog noast), enzovoort. s Zotterdoags kregen ze bevel om op te rukken. Ain Canadees haar zien geweer vergeten en is trugkommen om hom op te hoar-

Maandag 16 april 1945 om half elf werd Garmerwolde door Canadezen bevrijd. De volgende dag was er de inkwartiering van vijftig Canadezen. Op de foto van links naar rechts: Ernest, Mina Dekker, Eliar, Ella Bolhuis en Eben. De foto werd genomen voor de boerderij aan de Lageweg nummer 3. Vrijdag 20 april, 's nachts om twee uur, vertrokken de Canadezen weer.

len. Dou ze vot waren, konnen wie de bourel weer opreddern. t Was mie t spultje wel. Keuken mos op nij behongen worren (doar haren z'op schreven, pepier haren ze nait). De wc luip over (wie haren dou nog zo'n emmer). Der lag voel ondergoud in n kaast (doar haar ain zuch verschoond), enzovoort. Dine en ik duzzen t loek van eerabelkelder hoast nait open doun: der kon wel n dooie kirrel in zitten! Mor... hai was leeg! Ook de gloazen warren d'r oet: dij mos Jan Wolt der weer in zetten. Pa haar nog bruuroamen. Dij kon e der wel veur bruken. En wat e over haar, mog e holden.

Traauwd

Wie bennen oetainlek op zotterdag 28 april traauwd. Wie warren d'eersten dij noa d'oorlog in Ten Boer traauwd bennen. Kapper Berend Leugs ging mie permanenten bie zien neef Oarend. Dij haar n vergunnen veur stroom. Ik haar n bruidsboeket van tulpen en seringgen. Dij kwammen oet toen van börgmeester Huusman oet Hoogebrug, n Lint haar Piet zien zuster nog wel.'

Trouwen in de oorlog

Detta van der Molen

In de oorlog was het vrij moeilijk om elkaar te ontmoeten: je moest elke avond om acht uur binnen zijn. Wij hebben elkaar al voor de oorlog leren kennen. In onze verkeringstijd waren er weinig mogelijkheden om weg te gaan. Je ging eens een keer naar de bioscoop in Groningen of naar een voorstelling van de plaatselijke toneelclub. Verder kwam je gewoon bij elkaar op bezoek. Als Tjeerd op zaterdagavond vanuit Marum naar Garmerwolde kwam, moest hij eerst met de tram en dan op de fiets. 's Zondagsmorgens vroeg ging hij weer weg: weer op de fiets en met de tram.

Hoe het trouwen ging? Er was geen speciale toestemming voor nodig; we zijn op 21 december 1943 in Ten Boer getrouwd. Het was een gezellige, maar niet een echt feestelijke dag. Het ging als volgt: we zijn met koetsjes naar het gemeentehuis gegaan. Mijn familie woonde dichtbij; de familie van mijn man moest echter uit Marum komen. Zijn ouders, broer en zus zijn 's morgens om half acht op de fiets gestapt; 's nachts bleven ze slapen in Garmerwolde. Na de trouwerij kwamen familie en vrienden bij elkaar in m'n ouderlijk huis. Alles was heel sober, want er was niets te krijgen. Wat we hadden, konden we door ruilen krijgen. Als boer had je natuurlijk een bevoorrechte positie: levensmiddelen zoals kaas, vlees en boter hadden we genoeg en dat kon wel geruimd worden tegen andere spullen. Het was best nog een leuke dag, ondanks de moeilijke omstandigheden.'

Tjeerd en Jantien Heidinga

Mijn verhaal...

Jan Wolt

Voordat ik met een beschrijving van mijn oorlogsjaren begin, wil ik vaststellen dat ik in die tijd geen enkele heldenrol heb vervuld en weinig van het geweld te lijden heb gehad. Zelfs kan ik stellen dat de bezettingsjaren voor mij persoonlijk niet ongunstig zijn geweest. In die tijd ben ik namelijk in staat geweest mijn middenstands- en vakdiploma te halen, en - wat toch ook niet onbelangrijk is - ik heb mijn vrouw leren kennen en de schilderszaak hier in Garmerwolde over kunnen nemen. Dit alles terzijde om nu te beginnen bij het begin.

Bezet

In 1938 kreeg ik een oproep voor de dienstplichtkeuring en werd prompt afgekeurd. In tegenstelling tot de jongens die tegelijk met mij werden gekeurd en wel geschikt werden bevonden, heb ik dus aan geen enkele oorlogshandeling deelgenomen. Toch herinner ik mij de tiende mei 1940 nog heel goed. Ik woonde toen nog bij mijn ouders in Ten Post: heel vroeg in de morgen werden we opgeschrikt door een paar luide knallen. De vaste brug en de klapbrug over het Westerweiwedermaar in Dijkshorn werden opgeblazen. De oorlog was hier ook uitgebroken! Iedereen de straat op! Al heel gauw arriveerden Nederlandse soldaten, die gelegerd waren in Delfzijl en omgeving, voor de terugtocht. Omdat er verder die morgen bij ons in het dorp nog niet veel te beleven viel, besloot ik 's middags eens op de fiets naar Delfzijl te rijden om te zien hoe het daar toe ging. Daar aangekomen was alles rustig: de stellingen waren verlaten en ik ben al gauw weer op de terugweg gegaan. In de buurt van Tjamsweer zag ik plotseling een hele colonne legervoertuigen aankomen en ik veronderstelde dat de Nederlanders terugkwamen om hun stellingen weer in te nemen. Dichterbij gekomen bleken het echter de Duitsers al te zijn; we waren van toen af bezet gebied!

Na de capitulatie

Er is daarna nog vijf dagen gevochten, maar na het bombardement op Rotterdam volgde de capitulatie. Onze koningin was naar Engeland gevlucht en Seyss-Inquart (zes en 'n kwart) werd in ons land de hoogste baas. Het Nederlandse leger werd krijgsgevangen gemaakt, maar werd al spoedig weer vrijgelaten. In de begintijd ging alles nog min of meer zijn gewone gang, maar zachtjes aan verminderde de toestand. Veel artikelen werden schaars en kwamen op de bon. De joden moesten een ster op hun kleren dragen

De kerk in Garmerwolde werd midden in de oorlog gerestaureerd; veel werklui hoefden hierdoor niet naar Duitsland om dáár te werken.

en werden later opgepakt. Via Westerbork werden ze daarna in gesloten veevagens naar de gaskamers getransporteerd. Bijna niemand van hen is teruggekomen. Als ik me goed herinner, was het in 1942 dat uit vrees voor verzet de voormalige militairen weer werden opgeroepen voor krijgsgevangenschap. Velen gingen toen onderduiken of probeerden een baas te vinden in de voedselvoorziening, waardoor dan een vrijstelling werd verkregen. Ook werden velen opgeroepen voor werk in Duitsland. Ik kreeg toen ook een oproep om voor de keuring te verschijnen. Ik werd goedgekeurd voor heel licht werk en kon ieder ogenblik een oproep tegemoet zien.

Schildercursus

Om dat te omzeilen heb ik me snel opgegeven voor een schildercursus aan de MTS. Deze cursus was opgezet door een voormalige leraar schilderen en was voornamelijk bedoeld om de cursisten te vrijwaren voor uitzending naar onze Oosterburen. Op een middag in de winter van 1942-1943 kwam plotseling de directeur van de MTS ons lokaal binnen en gaf ons het advies direct te vertrekken en langs binnenwegen te proberen thuis te komen. De Duitsers hadden zojuist de slag om Stalingrad verloren en naar aanleiding hiervan waren de studenten feest gaan vieren. Onze bezetters konden dit moeilijk verkroppen en begonnen met razzia's op verschillende middelbare en hogere scholen. Heel wat scholieren zijn toen op transport naar Duitsland gesteld.

In mei 1943 heb ik mijn vakdiploma gehaald en in de zomer ben ik tussentijds werkzaam geweest in de kerk hier in Garmerwolde. Destijds waren hier nog twee schil-

dersbedrijfjes in het dorp namelijk E. Kuipers en Joh Stad. Kuipers' zoon Jan verleende toen assistentie aan de kunstschilder Jansen, die bezig was met de gewelfschilderingen in de kerk en Jan moest later het loofwerk aan het orgel opknappen. Om voor mij onbekende redenen moest hij plotseling onderduiken en zijn vader zag geen kans om het karwei te klaren. Hij is toen bij mij gekomen met het verzoek het werk af te maken. De andere dorpschilder - Joh Stad - had de opdracht gekregen de kerkbanken te schilderen. Een heel karwei! Hij zag er, gezien zijn leeftijd en ook door zijn door de oorlogsomstandigheden geringe materiaalvoorraad, tegenop en wilde zijn zaak ook wel verkopen. Dat kwam mij ter ore en omdat ik graag zelf baas wilde worden, heb ik toen - na een paar avonden onderhandelen - in september de zaak overgenomen. Voorwaarde was, dat mijn voorganger zo veel mogelijk kon blijven werken.

Lijnolie en zinkwit

Het was de bedoeling om de kerk met de kerstdagen in gebruik te nemen en in goed overleg hebben we Kuipers toen ook bij het schilderen van de kerkbanken betrokken. Goed materiaal was wel het grootste probleem. Gelukkig waren we thuis in het bezit van een goede oliemolen, waar we illegaal vele mudden koolzaad doorgedraaid hebben en waar we ook lijnzaad mee fijn konden krijgen. Zodoende kwam ik in het bezit van lijnolie en omdat mijn voorganger nog enige zakken droog zinkwit had staan, konden we zelf nog een behoorlijke kwaliteit verf maken. De opzichter bij de kerkrestauratie was een echte theoreticus, waar ik slecht mee kon opschieten en die ons heel wat totaal overbodig werk heeft laten doen. Dat was 1943.

Z-kaart

Inmiddels hadden de Duitsers een nieuwe truc uitgevonden om achter adressen te komen van mensen die nog inzetbaar waren voor werk in 'der Heimat'. Iedere ondernemer moest een vragenformulier invullen met daarin de aard van het bedrijf en natuurlijk je naam, adres en leeftijd. Er werd de belofte bij gedaan dat ieder die onmisbaar was voor zijn bedrijf een zogenaamde Z-kaart kon krijgen, wat inhield dat je niet voor uitzending in aanmerking kwam. Omdat ik het zaakje niet vertrouwde, heb ik het formulier maar niet ingezonden en kreeg dus ook geen Z-kaart. Dat betekende wel dat je bij aanhouding niets kon tonen en dat is mij nog bijna fataal geworden. Pinkstermaandag 1944 was het prachtig weer en Imke en ik besloten een eindje te gaan fietsen. Wij kwamen bij de - destijds zeer bekende - speeltuin en uitspanning van Staalstra in Harkstede terecht. Toen we daar een poosje waren, arriveerde de landwacht en begon er een razzia. Wij werden ook aangehouden en na de gebruikelijke vragen naar onze namen en herkomst moest de Z-kaart getoond worden. Met het smoesje dat ik niet wist dat ik de kaart dagelijks bij me moest hebben en hem in de werkplaats bewaarde, heb ik geprobeerd me eruit te redden. Onze aanhouders bleken de beroerdste niet te zijn en na enig overleg

hebben ze ons laten gaan. We waren toen ras vertrokken!

Schop en lepel mee

In de herfst besloten onze bezetters dat er tankgrachten gegraven moesten worden om een eventuele opmars van de geallieerden zo veel mogelijk te vertragen. Vanaf het gemeentehuis kregen vele anderen met mij het bericht dat we achter Woltersum moesten opkomen en een schop en lepel moesten meenemen. Toen we daar ongeveer een week bezig waren, kwam plotseling de order dat we direct konden ophouden want het gehele gebied daar werd onder water gezet. Later werden we ingezet bij Oosterhoogbrug en Krangeweer (Kraameweer). Onze arbeidsinzet was zeer gering. De meesten werden pas actief als de gamellen met eten arriveerden.

We hadden twee bejaarde Duitsers als opzichter en die vonden alles best. Ze heetten allebei Paul en hadden maar één verlangen: zo gauw mogelijk weg uit de rotzooi en naar huis. Op de herfst volgde de hongerwinter: wij hier in het noorden hebben er weinig van gemerkt maar de Hollanders kwamen hier op gammele fietsen en probeerden bij de boeren veelal met ruilhandel wat eterij mee te krijgen. Het risico was dan ook nog groot dat ze onderweg werden aangehouden en de boel moesten afstaan.

Onder vuur

Na de winter kwam de opmars van de geallieerden hier echt op gang en na zware gevechten in de stad Groningen werden we in Garmerwolde op maandag 16 april bevrijd. Voordien - in de nacht van 14 op 15 april - hebben we hier echter nog zwaar onder vuur gelegen. De middag ervoor stonden hier overal in het dorp legerwagens van de terugtrekkende Duitsers opgesteld en die werden opgemerkt door overtrekkende verkenningsvliegtuigen. Vanaf Eelderwolde zijn we toen 's nachts met kanonvuur bestookt. De Duitsers - die lont roken - waren toen alweer vertrokken, maar het dorp werd zwaar beschadigd. In het huis (Dorpsweg 50 (red.)) zijn nog drie doden gevallen. Het echtpaar Van der Reyden met hun zoontje zijn door een voltreffer geraakt en liggen hier op het kerkhof begraven. Dit is mijn relaas van de oorlog en ik hoop voor onszelf en de volgende generaties het nooit weer mee te hoeven maken.'

De kerkenraadsleden van Garmerwolde ten tijde van de kerkrestauratie rond 1943. Van links naar rechts: Derk Hilbrands, Euwke Groeneveld, Berend Pestman, Hendrik Heeres, Popke Stollenga, Dienco Bolhuis, Pieter Wierenga, Hendrik Bouwman en Klaas Wierenga.

Tettje van Huis-Dijkstra (1912 - 2000, Lageweg 19) vertelt

Klaas, jong, het is zover!

Elisabeth Tolenaar

Die ochtend was de Koningin weg op de radio, het Wilhelmus werd gespeeld en daarna was 't afgelopen. De hele dag stond de radio aan, maar er kwam niets meer. Het was mooi weer: echt een zonnige dag. Zo nu en dan hoorde je een knal. Om zes uur 's avonds kwamen er Duitsers aanrijden, op een motor met zijspan, met een mitrailleur erop. Zo begon in Thesinge de oorlog. Ik was 28 jaar oud toen de oorlog uitbrak, op die tiende mei 1940. Ik woonde aan de Lageweg, dat toen nog bij Garmerwolde hoorde, net als het zuidelijke gedeelte van de Schutterlaan. Mijn man Klaas zat op dat ogenblik in IJmuiden. Als militair, want de dreiging van oorlog bestond al in 1938.

Klaas en Tettje van Huis

In dat jaar zijn wij getrouwd en in september moest Klaas opkomen voor herhaling. Zeventien dagen in dienst. Hij lag in Groningen en kwam 's avonds thuis. Opeens werd het verlof ingetrokken en mocht hij niet thuiskomen, maar dat liep met een sisser af. In '39, vlak voor Pasen, kwam veldwachter Vosling waarschuwen: de jongens moesten zich gereedhouden. Met Pasen was mijn moeder jarig. Iedereen zei, dat het wel weer mee zou vallen. Maar ik hoor die voetstappen nóg. Die maandagmorgen, om vier uur, kwamen ze zeggen: Klaas, jong, het is zover.

Tekening

In 1939 werd baby Dieneke geboren. Maar vader Klaas vertrok naar Nieuwolda, voor de grensbewaking. Na de zomer kreeg hij oogstverlof; dat was speciaal voor de boeren. Daarna zat er al een vervanger op zijn plek, dus werd hij naar Den Haag gestuurd. Ze zaten daar met wel 800 soldaten in een school. Er was er eentje die prachtig kon tekenen. Voor drie gulden maakte hij je portret. Die tekening heb ik nog altijd hangen.

Bij het uitbreken van de oorlog zat Klaas in IJmuiden. Na de capitulatie werden de soldaten bijeengedreven in de vishallen. Daar zaten ze tot ze naar huis mochten. Die

reis was moeilijk: een stuk met de bus, een eind lopen, ze hebben er dagen over gedaan. Maar wat was ik blij toen Klaas weer thuis was!

En toen werd het minder

In de loop van de oorlog werd alles minder. We moesten paarden inleveren, in 1941. Twee van onze paarden werden gevorderd en we kregen er twee oudjes voor terug. Onze Aly werd geboren en twee jaar later Eltje. Als je zwanger was, kreeg je een extra bonkaart, want ondertussen was alles op de bon: brood, boter, fruit, schoenen, kleding. Voor de fiets moest je belasting betalen. Zo'n rijwielplaatje kostte drie gulden! Klaas had een jas van surrogaatstof. De mouwen van die jas werden al langer. Vaak zaten we in de apotheek bij mevrouw Anderson - de vrouw van de huisarts - te knippen en te naaien. Van oude stof maakten we kinderkleren.

De hond van Hendrik Ridder

Jantien Ridder, een nichtje, was bij ons voor dag en nacht. Ook in de oorlog. Hendrik Ridder deed verzetswerk. Maar hij had een herdershond, een heel mooie hond, die Wachter heette. Op een morgen kwam Geert Ridder, de vader van Hendrik, bij ons om te vragen of wij voor die hond wilden zorgen tot Hendrik terugkwam. Want, zei hij, 'die hond eet net zo veel als wijzelf'. Zoals iedereen wel weet, is Hendrik Ridder omgekomen in Westerbork. De hond bleef bij de familie Van Huis.

Evacués

De laatste winter van de oorlog hadden we uit het watergebied evacués in huis, ongeveer zeven maanden. We waren toen met z'n twaalfen. Wij sliepen met de kinderen in één kamer. Er was in het midden precies één plekje vrij tussen alle bedden. Het echtpaar en de dochters sliepen in één kamer. Eentje sliep in een bedstee en dan was er nog een klein kamertje waar een bed in kon staan. Het was wel vol. Op het einde van de oorlog hebben we voor de veiligheid alle bedden in de gang gezet. Eén van die evacués, een vrijgezel, sliep met z'n pet op.

Duitsers in de schuur

Het werd nog gevaarlijk, die laatste dagen van de oorlog. Zaterdags werd de stad beschoten en opeens zaten er 's avonds allemaal Duitsers bij ons in de boomgaard en in de schuur. Ze stuurden ons naar binnen en zeiden: we doen jullie niets. Bang waren we wel, met al dat schieten. Die nacht sliepen we met z'n allen in de gang. De volgende dag kwamen de Duitsers door het land heen vanaf de stad naar Thesinge. Ze gingen richting Delfzijl; ze dachten dat ze daar bij de grens konden komen. Ik zag ook een Duitser op een kar, met een witte vlag.

Foto's achter de buffetta

Feest was er eigenlijk niet echt, toen we bevrijd waren. We waren blij, natuurlijk. Canadezen reden op een auto door Thesinge. Alle jeugd uit het dorp ging daar achteraan. Pas in de zomer van '45 is er feest gevierd.' Tettje van Huis heeft allerlei papieren en foto's bewaard. Tijdens de oorlog lagen die 'verkeerde' spullen - een foto bijvoorbeeld van Klaas in uniform - verstopt achter een la van het kabinet. Dat kabinet (aanschafprijs 16 gulden) heeft z'n waarde wel bewezen - het staat er nog. De foto's zitten nu gewoon in een la, in plaats van erachter.'

De grensbewakers in Nieuwolda, nog vóór de oorlog. Op de tweede rij van boven, helemaal links: Klaas Ridder.

Gezusters Leugs (1933 en 1937):

"De Duitsers gingen de aanhangwagens en de paardenwagens plunderen. Bij ons en bij Ganzeveld en bij Kort. Er stond allemaal meel op, wat uit de stad was opgehaald. De Duitsers kwamen eraan en die wilden de wagens hebben. Zij hebben de paarden niet meegenomen, maar die van Kooij wel. De zonen van Ganzeveld en Kort zijn stiekem de Duitsers achternagegaan. Midden in de nacht werd op het glas getikt: 'Leugs, joen woagen is der weer'. Ze waren de koning te rijk. Die jongens hebben een risico genomen. Ze zijn op die wagens gesprongen en mee gereden naar Delfzijl en hebben later de wagens weer mee terug genomen."

Een schoolmeisje...

Hillie Ramaker-Tepper

In de herfst van 1944 werd het gebied tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal onder water gezet en trokken oom Jan Maat en tante Martje met hun kinderen Assie, Janna en Lammie bij ons in. De Duitsers wilden eerst heel Garmerwolde onder water zetten, maar ze hebben zich bedacht; dan kwam de Rijksweg ook onder water en hadden zij geen vluchtweg meer. Daarom zochten ze naar een andere oplossing. Bij ons aan het Slochterdiep waren ze bezig een tankgat te graven. Die mannen dronken vaak koffie bij ons en waarschuwden mijn moeder en tante Martje: Als het materiaal 's zondags werd opgehaald, werden wij onder water gezet. En het werd 's zondags opgehaald! We zijn toen eerst bij opa en grootmoe ingetrokken (Oude Rijksweg 21), maar daar was het veel te klein: we moesten in de schuur slapen. Daarna zijn we bij de gebroeders Koopman (twee broers plus een huishoudster) in huis gekomen. Waar nu Eltje van Huis woont (Oude Rijksweg 10). Dat ging prima. In juni 1945 zijn we als laatsten weer teruggegaan naar het Slochterdiep.

Geen school

Die winter - toen we onder water zaten - was er geen school, want er was geen brandstof. Eén dag in de week konden ze stoken; we werden in twee groepen gedeeld: een groep 's morgens en een groep 's middags. We kregen een partij huiswerk mee voor de hele week. We konden die winter volop schaatsen: van Ruischerbrug tot Delfzijl (tussen de huizen, het appelhof enzovoort). In het huis (Geweideweg 8 (red.)) zaten Duitse soldaten; die moesten op de Eemskanaalbrug letten. Zij probeerden ook te schaatsen, maar konden het niet. Als wij gewoon plat spraken, konden ze ons vrij goed verstaan. Ze dronken vaak koffie bij mevrouw Wierenga aan de Grasdijkweg, zij was ook een Duitse. Die mannen waren er 'strontzat' van en wilden graag naar huis. Tegen het laatst hebben ze de brug eraf gejaagd.

Evacués

In de oorlog woonden hier ook evacués van de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden: de families Kornet (Oude Rijksweg (red.)); Hoogerheide (Lageweg (red.)) en Hermans (Oude Rijksweg 34 (red.)). Die mensen waren hier ook aan het werk en de kinderen gingen gewoon naar school. Mevrouw Kornet had hier graag willen blijven: de mannen zaten hier 's zaterdags niet in de kroeg! Er is hier ook een aantal kinderen uit Rotterdam geweest,

onder andere bij dokter Anderson, mevrouw Van der Molen en meester Reinders. Zij moesten hier wat op krachten komen en gingen daarna weer terug naar hun ouders. In het gebied langs de Maas werd vreselijk geschoten; dat was de frontlinie. Verschillende mensen uit die streken kwamen naar het noorden. Zo is Karel Reutelingsperger hier ook gekomen. Bode Wierenga uit Ten Post moest mensen ophalen en naar Loppersum brengen. Het was toen heel koud: het sneeuwde. Bij ons in Garmerwolde werden geen mensen geplaatst: wij hadden al genoeg aan onze eigen mensen uit het overstroomde gebied.

Het bombardement

Op zaterdag 14 april 1945 zagen we allemaal Duitsers en ander lopend volk richting Appingedam trekken. De stad brandde als een fakkel. We wisten niet wat we moesten doen: wel of niet naar bed. Uiteindelijk zijn we toch maar naar bed gegaan, een half uurtje misschien. 's Nachts om twaalf uur begonnen ze te schieten. Bij direct de eerste klap waren alle ramen er al uit: vlakbij het huis van Oude Eltje Havenga (Oude Rijksweg 11 (red.)) was een bom ingeslagen. Wij met z'n allen naar de kelder. Het ging de hele nacht door, ik was vreselijk bang. Op den duur leer je het wel: als we ze hoorden gieren, ging het goed en gingen ze voorbij. Toen het weer licht werd (om ongeveer zes uur) hield het schieten op. Bij Hendrik van Leggelo (Oude Rijksweg 23) was alles kapot en ook in het dorp was 't allemaal kapot. Bij de Familie Oosterhuis (Dorpsweg 50 (red.)), zijn drie mensen omgekomen. De man is nog naar het noodhospitaal in Ten Boer gebracht, maar moeder en zoon waren 's morgens al dood. Na de eerste nacht is de 'Damsterdraai' (bij Jägermeister) opgeblazen: de stukken lagen nog bij boerderij Stollenga (Dorpsweg 53-55, nu Koningsheert (red.)). De nacht daarop hebben we weer met ons zessen in de kelder gezeten. Toen zijn wij niet beschoten, maar Noorderhoogebrug. Er hebben ook mensen bij Heeres (Dorpsweg 41 (red.)) in de kelder gezeten en in de kerk. Na die twee nachten zijn wij naar Harkstede gegaan, daar woonde een tante. We gingen met de 'tödebel' (een klein vissersbootje met een net) over het Damsterdiep, daarna over het tankgat en tot slot bracht 'Kneels' Kooi ons met een groot vlot over het Eemskanaal. Toen op de fiets naar Harkstede; daar waren ze al bevrijd, toen wij beschoten zijn.

Bevrijd

We zijn een nacht in Harkstede gebleven. Mijn vader ging 's morgens heel vroeg naar Garmerwolde. Toen hij terugkwam, zei hij: 'Wie gonnen trug, wie bennen bevrijd.' Toen we terugkwamen, zat het hele huis vol Canadezen; ze waren druk aan het eieren bakken. Gamellen met eieren schoven ze zo in de kachel. De Koopmans wisten niet wat ze eraan hadden en hebben toen maar bij ons gegeten. Er was veel te beleven in die tijd: allemaal sensatie! De Canadezen dronken veel sterke drank en waren stapelgek op eieren. Bij Horst (Dorpsweg 13 (red.)) was een veldkeuken ingericht: het eten, wat hen te vet was, gooiden ze weg. Toen Moeke ons 'grauw stoet' liet zien, kregen we meteen

De familie Maat woonde in het huis rechts. Deze foto is in 1945 genomen, nadat het water was weggepompt. Aan het huis moest heel wat worden opgeknapt. Ook het land zag er kaal uit. Er groeide vrijwel niets meer. In het land achter de woningen liggen nog bulten: daar waren de loopgraven.

heel lekkere witbrood... en thee. Later kregen we ook wel eierpoeder en lysolzeep. Toen wij al bevrijd waren, zijn hier nog mensen uit Zeerijp gekomen; zij werden vanuit Emden en Borkum beschoten. Ze zijn eerst bij Oosting geweest, maar kwamen daarna bij ons. We kregen er maar liefst acht personen bij: twee mensen uit Zeerijp (een echtpaar) met hun Limburgse evacués: de familie Rijswijk uit Arcen. Moeder en zontje Jan waren in Zeerijp gewond geraakt en lagen in het ziekenhuis (ze hebben het allebei overleefd). De familie Rijswijk was katholiek. Ik hoor Fransje, een jongetje van een paar jaar, nog zeggen: 'Effe bije' en dan wapperde hij met z'n handen. Dat was wel wat! Boven lagen kinderen op de grond, er lag wat in de bedstee en een meisje (Juul) sliep bij mij in het ledikant. Mijn moeder krijgt nog regelmatig een kaartje van haar. Ze zijn ongeveer veertien dagen bij ons gebleven; de kinderen gingen die dagen niet naar school.

Wat is er verder nog gebeurd?

In de zomer van 1943 zijn op een zaterdagmiddag bommen achter de pastorie gevallen; ook een keer bij de Stadsweg. Dat waren bommen die de jongens kwijt moesten als ze in het nauw kwamen: dan werd het vliegtuig lichter. De eerste die hier vielen waren brandbommen in Fledderbosch en een blindganger achter het kanaal. Toen het ding afging, reed Tunnis Terpstra er net tegen: 'Hai zag der oet as n swien'. Verder is hier niets bijzonders gebeurd. In al die vijf jaar is er nooit één razzia gehouden. We hadden ook geen gebrek aan brandstof: turf en zwarte brandstof konden we ruilen met

schepen voor eieren, olie en spek. We hebben geen kou geleden, hadden geen honger en kleren ging ook nog wel, door het ruilen. Bovendien kon mijn moeder goed naaien en breien: van oud wat maken, alles uitrafelen. Ook had ze voor de oorlog al wat ingeslagen: voor als er wat gebeurde.

Keutels en klompen

Veel dingen maakte je zelf. Van koolzaad werd bijvoorbeeld olie gedraaid. Dat mocht niet en moest dus stiekem gebeuren, 's morgens heel vroeg. Wij hadden een 'stiep' in de schuur staan. Het was vreselijk zwaar werk. Je moest de olie opvangen en wachten tot het uitgezakt was... Dan kreeg je mooie olie. Daar kon je heel lekkere aardappels en pannenkoeken in bakken. Het afval (zwarte rollen: 'keutels') wou heel goed branden. De olie werd ook wel gebruikt voor de 'toetlaamp', een soort kannetje van zink of koper met een lekbakje eronder. In de tuit hing je een stuk garen als lont. Die dingen hadden een ovaal reservoir. Hielke (van Dijken, echtgenoot van Anje (red.)) heeft ze wel in Sint Annen bij de smid gemaakt. Ook kon je zelf karnen. We kregen melk van de boerderij. Door flink met de fles heen en weer te schudden, kreeg je boter. We deden het ook wel met een 'polske' (stamper met gaten) in een weckfles. We hadden een vreselijk grote tuin, kippen en een varken. In de herfst werd het varken geslacht. De dikte van het dier ging naar het aantal personen... Er kwam een controleur kijken. Wij hebben ons varken een keer geruild met een andere familie. Wij waren maar met z'n drieën, zij waren een veel groter gezin. We kregen wel gebrek aan schoenen en klompen. Je had toen van die houten kleppers. Daar maakten we zelf een band overheen. Ook werd er direct leer onder de klompen geslagen (zolen). Op school stonden een paar oude versleten klompen. Die trok je aan in de klas. Zo had je altijd schone klompen. Toen zijn die ijzertjes (hakken en tenen) ook gekomen. Ze deden ze ook wel onder schoenen.

Verzetsgroep

Er werden weleens illegale blaadjes bij m'n vader gebracht. Maar waar die precies heen moesten, weet ik niet. Ze hielden mij erbuiten. Dat was natuurlijk ook link. Als ze je betrapten, was je er geweest! Evert Kuipers (Dorpsweg 11 (red.)) zat in het verzet: daar waren ook twee onderduikers. Toen het bij hen te gevaarlijk werd, zijn ze - meen ik - nog een paar dagen bij de familie Oomkens aan het Slochterdiep geweest. Ook dokter Anderson had er zijdelings mee te maken. Hij hielp bijvoorbeeld mensen die niet naar Duitsland wilden. Er zijn waarschijnlijk nog wel meer mensen die er (zijdelings) mee te maken hadden. Ik denk bijvoorbeeld aan Pestman van de boerenleenbank.

Alleen maar bang

In de oorlog was je alleen maar bang. Als er 's nachts vliegtuigen over vlogen, gingen we uit bed en trokken onze kleren aan. Een poosje na de oorlog was er groot

feest: er stond een grote tent achter de school en overdag was er een grote optocht. Ik zat op een sprookjeswagen. Eén van de liedjes die toen werden gezongen, ging over een oliepit die in de jampot drijft. Mijn grootmoeder zong JAMPot in plaats van sjempot. Ik lachte haar uit en dan werd ze kwaad.'

Menka Kalk-Ellérie (1939):

"Wij woonden aan Bovenrijge, de overbuurman heeft mijn vader verlinkt, omdat wij paarden hadden. Die paarden had hij nodig. De arbeiders moesten elk jaar bij een andere boer. Mijn vader had een aanhangwagen met twee paarden ervoor. Hij laadde het schamele beetje wat ze hadden in de aanhangwagen en dan een dekkleed erover en bracht dat naar een andere woning.

Een andere keer ging hij naar Hoogkerk. Mijn moeder dacht: 'Wat een eind weg'. Zij liepen naast de paarden en gingen niet bovenop de kar zitten, maar gewoon lopen. Wij hadden onderduikers en die zaten onder het dekkleed. Eén van hen was verkouden en die begon te hoesten met zijn hand voor zijn mond. Mijn vader dacht: 'Oh, hoe moet dat?'. Die had het heel benauwd. Dus toen kreeg hij die Duitsers om de wagen staan. Vader vertelde: 'Ik deed het in alle kleuren. Oh gut, hier kom ik niet meer levend weg!' Het werd 8 uur, en dan moet je binnen zijn, en het werd 9 uur. Het werd 10 uur. 't Werd 11 uur. Om 12 uur liep mijn moeder naar de Rijksweg toe en ze zei: 'Oh gelukkig! Daar komen ze aan.' Ting-ting-ting-ting...die dingetjes van het paardenhoofdstel. Mijn vader zei: 'Als ze hem gevonden hadden, dan hadden ze mij zo doodgeschoten.' Ja, het mocht niet. Dat waren angstige momenten."

Aaltje Reinders-Oomkens (1929 - 1998, Lageweg 16) vertelt

Apmoal feest... en lekkers

Hillie Ramaker-Tepper

'k Vergeet nooit de dag dat wie werden bevrijd. t Was op moandagavond 16 april: wie zagen de tanks al aankommen. t Was hal mooi weer. t Duurde mor even, dou haren wie hal schuur vol (wie haren n grode schuur). Der stonnen apmoal auto's: veur t hoes, op sied van t hoes... overaal. Z' haren n aigen keuken bie zuch. Woar ze precies op kookten, wait ik nait... op gas, petroolie of zo. 't Warren van dij grode vaairkande dingen. 't Was in ain moal apmoal feest... en lekkers. Z' haren van alles: repen sukkeloa, wit brood, echte thee, sigretten... apmoal prima spul! Omdat ik nog jonk was, zeden ze 'you baby' tegen mie. Aigelks mog ik nog nait met doun. Ik kreeg din ook gain sigretten! Ze laggen bie ons in t veurgankje te slaopen. Achter was n bedstee. Doar laggen ook soldoaten in. Ze laggen overaal: in auto's, in schuur... Der stonnen loof ik ook nog tenten. Mien zuster Haarmke en ik werden goud bewoakt. Wie laggen metnkander in veurkoamer. Pa en moe in aine bedstee en wie in aander. Op n keer waren wie met n kobbeltje wichter in dorp. Ain van de soldoaten zee: 'Spring mor achter op'. Dat was pa zien aigen fiets!'

Over boeken, bokken en meer

Hillie Ramaker-Tepper

Ik had een heel mooi boek van mijn zuster gekregen, getiteld: 'Van het westelijk front geen nieuws'. Het ging over Duitse soldaten; ze werden er 'min' in gemaakt. Als de Duitsers dat boek vonden, werd je doodgeschoten! Omdat ik het toch graag wilde houden, wisten we geen beter raad dan een plank van het plafond open te trekken en het boek ertussen te duwen. Weer vastspijkeren en... klaar is Kees, niets te zien. Het moet er nu nog tussen zitten, maar ik weet niet precies waar. Als ze ooit het plafond vernieuwen, zullen ze het wel vinden.

1945: Tity van Dijk met de beide bokjes voor de oude 'boerderij Bus'.

Niet voor de Duitsers

We waren in Thesinge bij de familie Maatjes. Maar onze bokjes waren nog in Garmerwolde: dat zinde ons niks. We gunden de Duitsers ze niet! Ook vonden we het jammer van de bokjes. Ik heb zelf geholpen toen ze op de wereld kwamen... dat was mijn eerste bevalling. Bovendien zeiden 'ze' dat er bij ons op het land afweergeschut zou komen. Tity en ik hebben de dieren toen samen opgehaald; dat was een zware gang. De jonge bokjes wou wel: die zaten met z'n tweeën in een korf met een beetje stro er onder in. Maar moeder geit wilde niet lopen. Tiemen en Klaas Dolfijn vermoedden dat zij dorst had (het was heel warm weer) en kwamen met water aanlopen. Zij dronk en wou toen ineens wel lopen. We wisten niet wat we eraan hadden! Eenmaal bij Maatjes aangekomen hebben we ze in het varkenshok gedaan. Pas nadat de Canadezen waren vertrokken, hebben we ze weer opgehaald en bij Simon Kuipers (achter het Eemskanaal (red.)) in het land gebracht. Ze konden zo mooi spelen: ze huppelden en sprongen.

Verkocht

We zijn trouwens op een rare manier aan die geit gekomen. Pa wou naar de markt, onderweg kwam hij Hooite Nijburg tegen. Hij vroeg aan hem: 'Waar hest dij weg? Houveul het e die kost?' Hooite had er 90 gulden voor betaald. Pa bood hem 100 gulden. 'Asjeblijft... verkocht!' We hebben met die geit nog veel meer beleefd. Pa had altijd een pijpje met een heel korte steel. Het hok van de geit werd veel vaker achter schoongemaakt dan voor bij de ruif. Pa was al twee keer een pijp kwijtgeraakt. Gelukkig was er nog iemand die een pijpje voor hem had. (Ze noemden hem niet voor niets 'Haarm Piepke'). Toen het hok van onze geit eens een keer helemaal schoongemaakt werd, kwamen de beide pijpen weer tevoorschijn! Pa had ze altijd in zijn bovenzakje. Bij het voeren waren ze eruit gevallen!

Opgebracht

We hadden ook een varken. Daar moesten we vreten voor hebben. We kregen koren van een boer. Dat mocht natuurlijk niet! Dat moest stil gebeuren. Daarom gingen wij voor de show aren zoeken bij boer Hofman. Dat stond in een zak op zolder. Ernaast stonden wel vier zakken met koren. Op een dag kwam er een controleur. Die ontdekte ons schone koren. Dat was niet voor ons varken! Dat was voor consumptie! Ik moest met hem mee om mijn man op te halen. Ik kneep hem toen wel! Mijn man weigerde te zeggen waar hij het koren vandaan had: 'Ik zeg t nooit! Je mangen met mie doun wat je willen, schait mie din mor dood!' Als hij het had gezegd, dan waren de gevolgen niet te overzien geweest! Dat was heel griezelig! Maar we hadden geluk: de man streek met z'n hand over het hart en verscheurde de bon.'

Janna Hazeveld-Maat (1937):

"Wij woonden aan de Grasdijkweg en dat werd onderwater gezet. Toen moesten we daar weg. Wij gingen naar het Slochterdiep, naar mijn oom en tante. Daar hebben we een poosje gewoond tot dat ook onderwater werd gezet. Daarna zijn we naar Kuipers (Dorpsweg 11 (red.)) gegaan en daar hadden ze een kamer over aan de kant van Horst. Daar hebben wij gewoond met zijn vijven; we sliepen boven."

Met stevels aan op bèr

Hillie Ramaker-Tepper

Dou d'oorlog oetbroken is, het mien pa ale bewiezen verbraand: bouken van hom zulf en ook van aandern. Wie zatten op n keer bie opa Pittje (Zuiderweg, nu Lage-land (red.)) te eten. Buurman Aalbert ruij: 'Ze kommen dichterbie... nou hangen ze bo-ven t schuurtje... Dou kwam der inains n KNAP! De laamp slingerde deur t hoes! Dou hemmen ze der n bom in gooid; der zat n groot gat in t wegje naar t knoal! Wèl dij bom hemmen zol wait ik nait... mor der zat n groot gat in, dat wait ik wel.

Ze lusterden bie opa ook voak noar Radio Oranje. Din kwakten de Duutsers der deur net of t kikkers warren. Doar was ik mor baang veur... As ze joe betrapten, wast nait bèst! Ik was dou veul baanger as pa. Der het dou ook n tied wèst, dou konnen je de klok der wel op geliek zetten, din kwammen de vlaigtugen der langs. Eerst vonnen wie dat wel mooi: hoe veul te gaauwer Duutslan plat was, hou veul te beter! Dou gingen wie der ook wel òf. Mor loater zee pa: Of e nou dood kwam deur dij bommen of dat e gain rust kreeg... Dat bleef ook apmoal lood om old iezer. Mor ik was wel angsteg. Ik wait nait aans of dat wie ook n beetje goud kloar liggen haren... as we nog ais vluchten mozzen.

Dij Dolle Dinsdag (begun september), dat wait ik nog zo bèst! De bureharen veziede. Dij bennen apmoal noar hoes tou vlogen! Wie mainden dat de Canadezen der zo aankwammen! Mor t is apmoal op niks oetdraaid.

Met koegelsgeweld

Hou zat dat met dij overstromen? Wizen je dat van te veuren? 't Zel wel, wie zellen t wel waiten hemmen. Ik wait wel dat z'eerst aan t putjegroaven wèst bennen. Ik zat laiver in t wotter as dat ik dij kirrels aal over t haim lopen haar! Nait Nederlandse aarbaiders, doar haar ik niks op tegen, mor dij Duutsers! Z'hemmen der dumt mie mor ain moal wèst. Der was dou ain - n Duutse - dij het mie goud fesounlek vraagd of ik d' hond opbaargen wol. Mor ja, dat wis je net nait: wat n goie en wat n minne was. Wie hemmen dou met koegelsgeweld baiten van t laand òfhoald. Dou ben ik nog van wup-koar òfvalen (doar heb ik nog bulten van aan bain). Opa en opoe heur hoes zol ook onner wotter kommen. Zai warren aan t verhoezen. Ze mozzen nog zo veul mögelk in valeghaid brengen. Ze kwammen zo laank bie ons in. Ik was der aigelk mor blied om dou bourel onder wotter kwam, want dat volk dat bie ons over t haim hìn luip... doar was ik wel zo baang veur!

Onder t wotter

Ons hoes zat van veuren nait onder t wotter, van achtern wel. Der zatten apmoal stoupkes en opstapkes in. As je jonk warren, dee dat niks, mor as je older warren wel. Bie Derk Oomkes, Henderk Diekman en Jan Pelgrim zatten z'op stropakken, Thies zienent warren vot en Anko zienent haren n hokje op Meulenbaarg. (Allen buurtgenoten wonend aan het Slochterdiep, destijds genummerd D3 t/m D7 (red.)). Wie haren in houk van schuur (tegen d'achtermuur) n slopkommertje. Wie gingen sums met stevels aan op bèr. t Kommertje was aigelk n peerstaal; schuur luip schuun òf. t Wer aal leger. As de wind bourel noar ons tou dreef, ston t wotter hoog. In de bevrijdingsdoagen zwom Pa over toen! Wie haren sums (of altied, dat wait ik nait meer) n bootje. Din kon je zo met dat schipke over t laand noar opa zien hoes tou. Wie hemmen doar nog n moal wat vandoan hoald. Dou is mie t wotter over de stevels lopen. Ook Pa zien grootolden in Kolham mozzen tou t hoes oet. Z'haren gain goud zicht met heur schaiterij! Dij bennen dou ook bie ons kommen. Der mozzen nog n poar hoezen vot, doar bennen ze met begund. Dou t aan heur hoes tou was, hemmen ze t òflast. Wie haren aan boetenkaant van t hoes stropakken, veur t achterèn, woar wie sluipen. Dij mozzen de schaarven tegen holden. Opa en Opoe en Kolhamsters sluipen in koamer op bedsteden. Dij wollen van stropakken niks waiten. Zai laggen ook midden in t hoes.

t Leven ging deur

Pa en Opa gingen nog gewoon aan t venten. Ze mozzen Roeskebrug in om: t peerd was dou bie Tonie Ebeling en woagen ook. Dou in de bevrijdingsdoagen hemmen ze nait vent, mor aans altied wel. Ik heb voak bonnen op hoald. Mos aal week weer de klanten bie langs en hoalen bonnen op, hier in Gaarmwòl ook. Mor wanneer dat nou apmoal precies was? n Zet noa d' oorlog konnen je ook niks kriegen. Dou Rieks al noar schoul ging, het e nog n oranje sjerp had. Dij haren wie laind: der was nog niks te koop. Noa dij beschaitensnacht bennen Oom Jan zienent (van de Dorpsweg 27 (red.)) ook nog n poar doagen bie ons wèst. Dij sluipen met heur drijen (oom Jan, tan Hendertje en Klaas) in t heu in schuur; wichter laggen in n ledikantje (van holt van ol kerkbanken) bie ons op slopkommer. Z'haren doar n lanteern bie heur. Wie haren zwaart pepier op n geroamte van bukkenkistjes makt. Dij deden wie soavends in schuur veur de gloazen. Der mog gain licht oet schienen! Hou wie t gewoar worren bennen dat wie bevrijd warren, wait ik nait meer. Ik wait wel, dat ik t nait groag nog ais n moal weer beleven wil!

Naschrift van de redactie:

mevrouw Elssien Tepper-Hogenberg woonde aan het Slochterdiep, toentertijd het een na laatste huis van Garmerwolde. Destijds bekend als D2. Bij de verbreding van het Eemskanaal kwam dit deel van Garmerwolde bij Lageland. Zij vertelt haar dochter wat ze zoal heeft meegemaakt.

In de schuilkelder

Hillie Ramaker-Tepper

Vrijwel de hele buurt zat bij ons in de kelder: de families Boer (vijf personen), Ellérie (negen personen), Mulder (vier personen) en Modderman (twee personen) en wijzelf natuurlijk: mijn vader, Coba en Annie (onze beide evacueetjes uit Rotterdam) en ik. Mijn moeder lag toen in het ziekenhuis. Ze is er met de koetsewagen van Arend Leugs heen gegaan. Toen de stad zo beschoten werd, zijn alle patiënten nog naar de kelder van het Diakonessenhuis vervoerd. Wij konden er toen ook niet komen. Ook de familie Anderson zat bij ons. Op een gegeven moment kreeg dokter Anderson bericht dat er in Oosterhoogebrug een vrouw was, die moest bevallen. Zij zat bij de steenfabriek in een oven. Ik hoor mevrouw Anderson nog zeggen: 'En je gaat niet! Je gaat niet! We houden je vast!' Dat was een drama! Hij moest door de linie, dus het was lang niet zonder gevaar. Maar hij ging toch! De bevalling is goed verlopen en de dokter is heelhuids bij ons in de kelder teruggekomen.

Slapen in een bak

Dit huis was vroeger een kaasfabriek. In de kelder zitten nog grote bakken voor pekewater: daar werden de kazen in gemaakt. Er hebben ook allemaal planken boven gezeten. Daar werden de kazen op gelegd. Wij hadden stro in die bakken gedaan. Daar lagen de kinderen in te slapen. Dat kon best: het zijn net grote bedden/bedsteden. In een kleinere bak hadden we een wc gemaakt, met een kleedje ervoor. Bruun Mulder moest de emmer legen. We hadden een heel grote kookpot. Daar maakten we eten in. We kookten in de keuken maar ook wel hier in de kamer. We hadden een grote groene kachel met een lange pijp. Daar zat een bak op en daar kon je ook wat op warm houden. Iedereen hielp mee.

Hoelang we in de kelder hebben gezeten en wat we hebben gegeten, weet ik niet meer. Op een keer moest ik wat uit de kamer halen. Plotseling viel er een bom voor en achter het huis. Het waren geen dikke bommen, maar er lag wel een hoop scherven. Wonder boven wonder zijn de ramen heel gebleven. Kijk, er zit nog een knitter in dat raam. Tjonge, wat ben ik toen geschrokken! Het waren allemaal scherven! Ik ben zo in de kelder gesprongen; heb geen trap gezien!

In die dagen is ook de familie Van der Reyden-Oosterhuis omgekomen. Die waren voor de deur gaan liggen en daar is toen een bom gevallen.

Doorgangshuis

Het was hier net een doorgangshuis. Toen wij waren bevrijd, kwamen de vluchtelingen van Wirdum, Appingedam en omstreken. Dat was een gekraak en gekreun van jewelste: 'O mien aarm! O mien bain!' We hadden het hele huis vol! Toen kwamen er ook nog wat mensen uit Loppersum, maar daar hebben we plek voor gevonden in de stad. We konden er echt niet meer hebben. Het hele huis was vol! En ik maar koken! We hadden een grote tafel: daar zaten we met elkaar aan. Dat was nog wel gezellig ook. Enige tijd later was het groot feest in ons dorp. Achter de school stond een grote tent. 's Morgens was er een grote optocht en 's middags waren er kinderspelen. Onze beide evacueetjes uit Rotterdam, Coba en Annie, deden ook mee. Net op die dag kwam hun moeder de beide meisjes weer ophalen. Toen ze uit de bus stapte, hoorde ze door de microfoon: 'Annie Huizinga heeft een prijs gewonnen.' Dat was natuurlijk heel ontroerend! 's Avonds was er een grote revue in de tent. Daar heb ik nog piano gespeeld. Die hele revue hebben we met elkaar gedaan. Mart en Himke Kol hebben overal voor gezorgd. Dat was een heel geregeld!

Kelder van de voormalige coöperatieve stoomzuivelfabriek Garmerwolde (1889-1919) aan de Dorpsweg 41

Herinneringen aan de Tweede Wereld Oorlog en de bevrijding van Garmerwolde

Azing Maat

Aan de bevrijding van Garmerwolde heb ik bijna geen herinnering. Ik was net zes jaar geworden. Wat ik nog weet, is dat tijdens de beschieting vanuit Groningen er granaten over Garmerwolde gingen. Wij, mijn beide zussen en ik, moesten dan onder de keukentafel zitten.

Wij woonden in de oorlog en ook na de oorlog in Fledderbosch in een huisje dat aan de Zuidzijde van de weg, in de lengterichting direct langs de weg stond. Het huisje is in 1957 onbewoonbaar verklaard en in 1959 afgebroken.

Het gebied tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal werd door de bezetters op 21 september 1944, onder water gezet. Wij, familie Maat, vader, moeder en drie kinderen, moesten ten gevolge van deze inundatie verhuizen en kwamen terecht bij een broer van mijn vader, Willem Maat wonende aan het Slochterdiep te Garmerwolde (Lageland hoorde toen nog bij Garmerwolde (red.)).

Dit is echter van korte duur geweest, aangezien er op 7 oktober werd begonnen ook het gebied ten zuiden van het Eemskanaal onder water te zetten. Het werd dus weer verhuizen. Deze keer bij de familie Kuipers (schilder, Dorpsweg 11), waar wij een deel van de woning tot onze beschikking hadden.

Door de inundatie zag men ook mogelijkheden. In het voorjaar van 1945 ging mijn vader in een roeiboot regelmatig naar de boerderij van Lambertus Hofman, staande in de Fledderboscherpolder. In een van de bijschuren was de oogst van 1944 nog opgeslagen. De aanwezige bruine bonen en grauwe erwten waren het doel van deze exercitie. De peulvruchten werden ter plaatse met de vlegel gedorst. Op de terugweg naar de bewoonde wereld werden vaak niet alleen peulvruchten meegenomen, maar werden ook de nesten van aanwezige zeemeeuwen bezocht en ontdaan van de eieren. De meegenomen eieren waren voor de liefhebber. De gedorste peulvruchten werden verdeeld onder familie en kennissen, waarbij ook een paar adresjes in de stad niet werden vergeten.

Halverwege juni 1945 waren de geïnundeerde gebieden weer grotendeels drooggevallen. Nadat ook de huizen weer waren opgedroogd, waar nodig gerepareerd en grondig schoongemaakt zijn wij toen ook weer naar Fledderbosch verhuisd.

Inundatie van Garmerwolde tijdens het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog. De boerderij in het midden van de watervlakte is de boerderij van de familie Van Zanten.

Wachtlopen bij boerderij van Stollenga

Direct na de bevrijding toen de verkeerde Nederlanders waren gearresteerd, was men bang dat de boerderij van Stollenga (inmiddels afgebroken, nu Koningsheert) in brand zou worden gestoken. Om dat te voorkomen moest er bij de boerderij wacht worden gelopen. Ook mijn vader, Jan Maat, moest hier aan deelnemen. Op zich niet zo'n probleem, ware het niet dat de wacht werd uitgerust met een geweer geladen met scherpe patronen. Om ongelukken te voorkomen heeft hij toen eerst de scherpe patronen uit het wapen gehaald en vervolgens met een ongeladen geweer zijn wacht gelopen. De boerderij is behouden gebleven.'

Gezusters Leugs (1933 en 1937):

"Bij ons kwam een barones Van Ittersum, uit Amsterdam. Ze was met de trein hierheen gekomen. Ze was bij de boeren langs gegaan en moest koren hebben. Ze kwam ook bij ons. We wisten toen nog niet dat zij een barones was. Ze zegelde alles met rode zegellak en een zegel."

Zo maar wat herinneringen

Hillie Ramaker-Tepper

Wie woonden schuun tegenover dokter Anderson; ik haar dou al verkeren met Miene, heur maaid. Dij sluip in n kommertje noast deur. Ik huf soavends allain mor even wèg oversteken, dus ik bleef voak noa spertied bie heur. t Was sums routduuster; din kon ik t pad nait zain. Ik luip op t gevuil over t grintpad, din kwam t brugje, doarnoa t hek van smid Horst (Dorpsweg 13 (red.)) en din zo noar hoes. Moeke was nait eerder rusteg veurdat ik weer thoes was.

Op n gegeven moment (t zel zo in 1943/44 wèst hemmen) haren de dokters roezie met de Duitsers. Ale dokters hemmen dou heur bordjes inleverd en warren van dou of aan dus kwakzaalvers. Wat er precies gebeurd was, wait ik nait mor t was de Duitsers niks noar t zin. As vergelden wollen ze n aantal artsen oppakken. Ook dokter Anderson kon n inval verwachten! Doarom sluip e al n nacht e wat (vief tot zeuven nachten) bie mie in koamer, aan de kaant van Van Diek: hai op grode bedstee en ik in t lutjeke. Hai wol groag dicht bie hoes blieden, din kon vraauw hom ophoalen as der wat was. Hai haar n sleudel van veurdeur en kon der dus zulf in- en oet kommen.

Op n nacht stonnen der drij landwachten veur deur. Mevrouw Anderson dee deur open en zee dat dokter nait thoes was. Hai was noar n bevallen of zo. Z'hemmen t halle hoes deurzöcht, mor konnen netuurlek niks vinnen! Dou ze vot warren het z'heur man direkt woarschaaud. Dij dee dou netuurlek ook gain oog meer dicht! Hai is s mörns op tied noar hoes tou goan en doarnoa ôfraisd noar Klunderhörn.

Noa n dag e wat is de roezie weer bielègd en sluig Gerard Grounvelt t bordje weer aan muur; dou was e weer dokter!

De beschaiten

t Was hal mooi weer. Wie laggen met ons drijven in t gras: Henderk Bonnekou, Klaas Philipsen en ik. Opains heurden wie n vreeslek lawaai: der vuil n bom bie Job Zunderman (Dorpsweg 16 (red.)) achter t hoes! Hai haar de wereld van dij bruibakken; doar vuil e precies in! Wat n stuk lewaa! Bonnekou zee: 'Da's artilleriegeschut! Wie motten mokken dat we thoes kommen!' Je konnen veur tied wel aal al schaiten heuren - ze warren drok bezeg in stad mor dou we doar n granoat op t dörp kregen, dou wer t eerns, dou mozzen wie onder dak! De tweede kwam bie Haarm Jan in schuur (Oude Rijksweg 11 (red.)) en ain is der tussen Bloemendaal en Haarm Oomkes (Dorpsweg 48 en 50 (red)) invalen: doar bennen drij mensen bie dood kommen. En din te bedenken dat t onneudeg was: dij Duitsers warren al laank vot! s Nommerdoags haar dij vlaigmesien auto's stoan zain, mor dij moffen haren lont roken en warren aal laank vot. s Moandoagsmirroags heb ik t stoffelk overschot van Van der Reyden oet Ten Boer hoald. Dokter Anderson het er veur zörgd dat ik n vrijstellensbraifke van de commandant kreeg. Din konnen ze mie mien peerd en woagen nait ôhoalen.

Bevrijd

Dat wie bevrijd bennen, dat was tegen tien uur; t was nog licht. Wie konnen de jonges aankroepen kommen zain: ze kropen over t brugje bie Bus veur thoes (Dorpsweg 1 (red.)) in tijgersluipgang. Dou warren ze bie t veurin en in ain keer BAMS. Apmoal glasgerinke! In t achterin zatten apmoal moffen; dij warren noa de beschaiten oet stad dreven en hemmen doar nog ain tot twij doagen zeten. Dij jonges wollen nait langer en hemmen zuch direkt overgeven. Der is nooit n schot löst! De commandant zat bie dokter in wachtkoamer. De Cannedezen bennen der hinlopen. De commandant ging met, dee zien koppel ôf en kloar. Der zatten ongeveer twinneg soldoaten. Ze bennen in riegen van drij ôfvoerd, richten Grunnen.

Zunder tegenstand

Even eerder was der n Duutse soldoat bie ons wèst. Hai haar vaaier aaier kregen. Dij mos moeke haard koken (tien minuten). Dij aaier wol e metnemen, veur as ze straks gevangen zatten. De Krieg was veur hom doan, tenzij het verzet begon te schaiten. Din schoten ze trug, aans gebruikten z'heur woapens nait meer. Moeke het hom dij vaaier aaier kookt; hai haar twij peerdedekens. Dij kreeg ze van hom.

Vaarver Kupers (Dorpsweg 11 (red.)) was bie t verzet; doar hemmen wie dij Cannedezen dou hinstuurd. Tetty Pestman verston Engels en dij vertoalde wat ze wolen. Dou was t al duuster. Mien voader en ik zatten met n stuk of zes - zeuven Cannedezen bie Gerard en Oaltje (Groeneveld, Dorpsweg 15 (red.)) in t stookhut. Z'haren n halle grode vlaag met n hoakenkruus (en nog wat klaindern) bie zuch. Dij wollen ze metnemen as souvenir. Ik wait nait of Oaltje der alweer was. Der warren noa dij zotterdagnacht n halle bult noar kerk goan, ook n stuk of vaaiet bedlegeregen. Ain doar van was vrouw Rozemoa van 90 joar... Dij haar heur heup broken. Der warren mensen veur aanwezen om ze te verzörgen. Ik was wel lid van de EHBO mor ben der zulf nait wèst. Ze verwachtten bie de bevrijden dat er nog flink heer ging! Noaderhand haar dit nait meer huft, mor dat wis je nait.

Ik docht nait dat dokter Anderson in t verzet zeten het. Hai hulp wel elk dij hom neudeg haar. As je n onderduker haren, konnen je hom gerust roupen. J'huvven nait baang te weden dat e joe verrui. k Loof wel dat e n groot aandal in d overgoave had het; volgens mie het hai dij commandant er van overtuugd dat e zuch beter overgeven kon, t was ja toch n hopeloze zoak.'

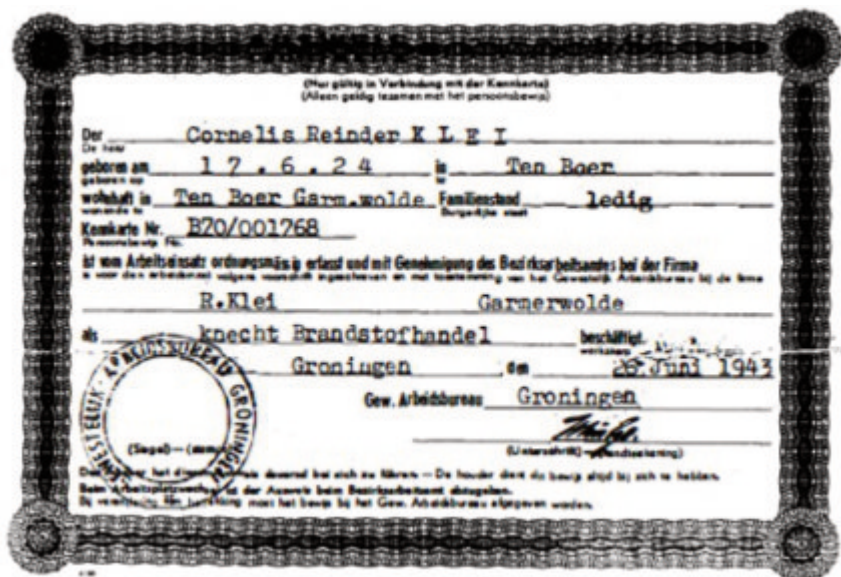
Uit de notulen van Presto

Tiny Smit

Ijsvereniging Presto heeft ook in de oorlogsjaren haar activiteiten voortgezet. In de najaarsvergadering van 25 november 1939 komt de vraag aan de orde of de gemobiliseerden de volledige contributie moeten betalen, omdat ze van hun lidmaatschap niet kunnen profiteren. Het is ook niet duidelijk of de andere leden wel van hun lidmaatschap kunnen profiteren omdat het niet duidelijk is of er ijs zal zijn die winter. Besloten wordt het winterseizoen af te wachten en ook af te wachten of de mobilisatie nog voortduurt. Dan zal het bestuur zich opnieuw over deze vraag buigen.

De verloting van de jaarvergadering van deze winter zal geen hazen als prijs geven, want de jachtgeweren zijn allemaal ingevorderd. In de plaats daarvan komen er twee rolladen en vier eenden. De bestuursvergadering van 7 november 1940 heeft hetzelfde prijzenprobleem: nu in plaats van hazen vijf rollades van schaapsvlees. De algemene ledenvergadering van 16 november 1940 mag gehouden worden na toestemming van de procureur-generaal 'onder de voorwaarde dat men om elf uur het café moet verlaten en dat geen politieke onderwerpen besproken mogen worden'.

De oorlogsjaren brengt de twee Garmerwolder ijsverenigingen Ons Belang en Presto tot een fusie, waarbij de naam 'Presto' gehandhaafd blijft. Ons Belang had vooral leden onder de arbeiders in het dorp, Presto betrok zijn leden vanuit de landbouwers en middenstanders. Op 10 januari 1942 werden in een buitengewone vergadering van Presto de statuten van de nieuwe vereniging geagendeerd en de nieuwe vereniging opgericht. Voor de ledenvergaderingen van 21 november 1942 en 13 november 1943 moest opnieuw toestemming van de procureur-generaal worden gevraagd. In 1944 werd geen ledenvergadering gehouden. Pas in najaar 1945 kwam de vereniging opnieuw bijeen met eerst een bestuursvergadering en daarna een algemene ledenvergadering. Er werd dat jaar geen verloting gehouden.

Uit de notulen van de rederijkerskamer 'Excelsior'

(Voorloper van Rederijkerskamer/theater Wester)

Tiny Smit

In de notulenboeken van rederijkerskamer Excelsior is in het verslag van zaterdag 9 september 1939 voor het eerst iets te lezen van de naderende oorlog: 'lid S. Kuipers is afwezig wegens mobilisatie'. In de vergadering van 9 maart 1940: 'Ons gemobiliseerde lid de Heer S. Kuipers kwam ons ook nog even bezoeken.' De vergadering van 15 juni 1940 meldt over het jaarlijkse uitstapje: 'Daar er vanwege de bijzondere tijdsomstandigheden dit jaar van een trein- of busreisje niets kan komen, werd besloten per fiets te gaan'. In het verslag van 14 september 1941 staat vermeld: 'Heeres kwam met het voorstel om ondanks de buitengewone omstandigheden waarin wij leven, toch maar repetities te houden dit jaar.' Voor de uitvoering op 16 februari 1942 'was de publieke belangstelling enorm, ongeveer 100 personen.' In de vergadering van 10 oktober 1942 vraagt de voorzitter zich af: 'daar de tijdsomstandigheden nu anders zijn of er ook nog iemand was die het er op tegen had dit jaar weer een uitvoering te geven.' Dat bleek niet het geval, zodat op zondag 28 februari 1943 om 's middags vier uur bij Stol de uitvoering startte. Het programma, gevuld met uiteenlopende stukken en stukjes, duurde tot elf uur 's avonds.

Een jaarlijks evenement van Excelsior was het zogenaamde potverteren, waarbij het teveel in de kas werd opgesoupeerd. Het kasteveel werd vooral veroorzaakt door boetes als leden verzuimden op een vergadering te komen of als zij een afgesproken stukje niet konden opvoeren. Over het potverteren op 27 maart 1943 meldt het verslag: 'Daar er door omstandigheden niet veel te krijgen was werden we toch door Stol herhaalde malen getraceerd. Eerst op koffie met koek, daarna de dames met vruchten en de heren op een glaasje helder waar weer koekjes bij getraceerd werden. Tot slot kwam er nog een grote tractatie en wel oliebollen en die waren maar eens even wat fijn.'

Op de vergadering van 8 juli 1944 was de stemming minder vrolijk. 'Het jaarlijkse uitstapje werd door het merendeel der aanwezigen besloten dit jaar niet te organiseren, mede door de tijdsomstandigheden en de fietsbandenpositie, daar men op een dergelijk tochtje toch op de fiets is aangewezen. (...) Daar door de abnormale tijdsomstandigheden de potvertering moest worden uitgesteld, werd besloten deze op zaterdag 29 juli te houden.'

Verder bevat het notulenboek geen verslagen van vergaderingen, uitvoeringen of uitjes in 1944 en 1945. Pas op 8 september 1945 luidt het verslag: 'Dit is dan de

eerste vergadering na een jaar van rust. Oorzaak hiervan was dat de oorlog het bijna onmogelijk maakte om nog een fatsoenlijke vergadering te houden, ook omdat men om acht uur moest binnen wezen en 't een was nog meer surrogaat dan het ander. Van een uitvoering was dit jaar helemaal geen sprake daar enkelen van de herenleden naar elders moesten of anders genoodzaakt waren zich niet in het openbaar te vertonen en in beide gevallen dus toch niet aanwezig zouden zijn en in die tijd van ellende en zorgen was er toch ook geen aardigheid aan. Maar nu kunnen we gelukkig weer met volle kracht vooruit en al zal het nog wel een tijdje duren dat er van alles weer volop te krijgen is: de ouderwetse borrel is weer in 't zicht en de heren roken toch alweer echte Virginia. Alleen de dames komen nog schromelijk veel te kort en zou het toch niet meer dan billijk zijn als die ook eens weer een stukje chocola toegestopt kregen, maar enfin die trekken toch altijd aan 't kortste eind.'

In dezelfde vergadering krijgt een punt van 'overvloed' de aandacht: 'De vraag wat we met het geld zouden doen, gewonnen door de dames van 'Excelsior' die in de optocht van de zogenaamde bevrijdingsfeesten uitgekomen waren met een 'vredeswagen' en die hiermede een eerste prijs behaald hadden, welke fl 40,- bedroeg. Dat dit op de een of andere manier 'in de waik' gelegd moest worden, sprak vanzelf.'

Piet van Zanten (1952):

"Je mocht niet slachten. Mijn vader heeft daar een verhaal over verteld. Over illegaal slachten. Mijn grootvader had varkens en ze hadden bedacht, dat er een varken geslacht moest worden, ondanks het feit dat dit niet mocht. Maar goed, dat moest dan 's morgens heel vroeg. Dus om vier uur of voor vier uur waren ze al druk in de weer. Dat varken moest op een ladder, maar het verzette zich hevig en produceerde nogal wat lawaai. Het varken zat in de kleine schuur en moest naar de grote schuur. Iemand grijpt dat varken bij de kop en een ander bij de staart en dat varken schreeuwt. En wie komt er door dat lawaai naar buiten? Hiernaast komt iemand de deur uit, hoort dat lawaai en roept van een afstand: 'Wat mot er gebeuren?' Het varken is uiteindelijk geslacht, maar met wel als resultaat dat een deel van het vlees naar anderen ging. Dan werd het niet verraden."

Uit de notulen en jaarverslagen van de Bond van Plattelandsvrouwen te Garmerwolde

Hillie Ramaker-Tepper

Uit de notulen van de Bond van Plattelandsvrouwen valt te lezen dat de gewone maandelijkse bijeenkomsten plaatsvonden in de leerkamer alias het catechisatielokaal. De vergadering op 27 september 1939 was twee keer uitgesteld door 'de ontstellende tijding van mobilisatie. Toen was alles eerst in de war en waren we allen wat verslagen, doch de gemoedsrust keerde langzaam weer.' Er werd besloten om in november een lezing met lichtbeelden over Borneo te houden in 't café Van der Molen. Er werd verder geen winterprogramma opgemaakt 'doch wel gevoelde men er veel voor om voor de militairen warme kledingstukken te breien en hebben er allen voor geofferd en gebreid.'

Op 9 februari 1940 hield mej. Smit, landbouw-huishoud lerares te Slochteren, een lezing over economisch huishouden. Voor de pauze besprak zij de taak der huisvrouw: goed eten koken, de verzorging van de kinderen, de man tot steun zijn, de huishouding zo aangenaam mogelijk te maken, voor ieder een vriendelijk woord en een opgewekt humeur te hebben. Al zo geen gemakkelijke taak. De keuken moest zo praktisch mogelijk worden ingericht, opdat zij niet onnodig heen en weer behoefde te lopen. De meeste werkzaamheden konden zittend gedaan worden, dat vereiste de minste lichaamskracht. En dan verandering in de maaltijden brengen: 'nu het vlees zo duur is kan stampot heel voedzaam gemaakt worden met ongeschilde aardappelen en melk. Ook erwtensoep met aardappels en melk.'

Op 14 maart 1940 gaven zich voor de cursus ziekenverpleging negen dames en dertien meisjes, meest van de meisjesvereniging, op. Dit was een zeer leerzame en aangename cursus, omdat er natuurlijk geen echte patiënt bij was. 'Doch mochten wij het eens moeten doen, dan is deze cursus niet voor niets gegeven.'

Op 24 april 1940 werd het zomertapje besproken. 'Altijd als de toestand het toeliet, want het was nog steeds mobilisatie. Doch wie kon vermoeden dat op 10 mei de oorlog in Nederland was uitgebroken. Toen lag alles lam, doch het heeft gelukkig maar vijf dagen geduurd, en heeft in onze vereniging geen rouw gebracht. En geleidelijk aan zijn wij eraan gewend en denken erover om eens weer een vergadering te gaan houden hoe de dames er verder over denken wat nu te doen. Voor een plezierreisje is nu natuurlijk geen belangstelling. En het wordt steeds moeilijker om iets te krijgen dat niet veel kost, want de spreeksters en dergelijke hebben hun honorarium nog verhoogd. Doch nu

moeten we maar op eigen krachten rekenen, door allen op hun beurt ertoe bijdragen dat de volgende vergaderingen aangenaam en nuttig besteed worden door elkaar voor te lichten, bijvoorbeeld met de inmaak, met breiwerk, haakwerk en ander nuttig werk en van oud, nieuw maken, want men kan tegenwoordig lang niet alles meer kopen, al is het geld er voor ook aanwezig.'

In augustus 1940 was men algemeen van oordeel gewoon verder te gaan. Het hoofdbestuur organiseerde een inzameling voor de getroffen gezinnen van de bond. Besloten werd vijf gulden te offeren. Voor alle leden werd het boekje 'Bewaren in tijden van schaarste en de moestuin van Nieuwjaar tot midwinter' besteld à vijf cent per stuk.

Omdat de leerkamer nog niet verduisterd kon worden, werd op 9 september 1940 vergaderd in 't café Woldendorp. Er bestond weinig belangstelling voor de bakcursus. 'De dames meenden, dat met de tegenwoordige rantsoenering vooral van boter, men niet gauw zelf aan het bakken van koekjes zal gaan.' Besloten werd de volgende vergaderingen steeds bij lichte maan te houden.

Op 14 november 1940 werd weer vergaderd in de leerkamer. 'Mej. Bos gaf ons vele wenken voor een nuttig gebruik van de ons ten dienste staande voedingsmiddelen. Daar het in de tegenwoordige tijd voor vele huisvrouwen een telkens terugkerend probleem is hoe jus te krijgen als men geen vlees heeft, werden ons recepten van vleesloze jus gegeven. Eveneens kregen we recepten van gerechten, die 't vlees kunnen vervangen. Om zolang mogelijk met het thee- en koffierantsoen toe te kunnen, werden ons middelen ter vervanging van thee en koffie aan de hand gedaan.'

In januari 1941 valt te lezen over een schrijven, waarin werd aangespoord bij de plaatselijke distributiedienst om een extra toewijzing voor bedrijfskleding van boer en landarbeider te vragen, omdat deze groepen niet behoren achter te staan bij de fabrieksarbeiders, die de toewijzing wel krijgen.

Op 26 mei 1941 kwam het zomertapje ter sprake. 'Nu er geen bussen beschikbaar zijn, is 't een aardige gedachte om met 'n Jan Plezier te gaan, zodat jong en oud, fietsende en niet-fietsende leden gemakkelijk kunnen deelnemen.' Op donderdag 26 juni ging de tocht naar de modelboerderij in Schipborg, de kerk in Anloo, koffiedrinken in Zuidlaren en 's middags naar Paterswolde.

Op 2 september 1941 wordt het schrijven genoemd 'van den commissaris voor niet-commerciële verenigingen aan ons hoofdbestuur; namelijk het verzoek om mevr. Eggink in het hoofdbestuur op te nemen en een tweede schrijven, waarin haar benoeming als hoofdbestuurslid werd vermeld. De taak van mevr. Eggink zou zijn: te streven naar een nauwere samenwerking met 't Agrarisch front. Uit een bijgevoegd schrijven van het hoofdbestuur aan de commissaris vernamen we dat ons hoofdbestuur niet met de benoeming van mevr. Eggink akkoord ging. Er werd besloten een afwachtende houding aan te nemen tot we nadere gegevens van het hoofdbestuur over deze kwestie zouden hebben. Drie van onze leden meenden als lid met ingang van heden te moeten bedanken.' Bij het

volgende punt van de agenda, de verkiezing van een presidente, bleek niemand bereid de benoeming aan te nemen.

Dan stoppen de notulen.

Op 5 november 1945 vindt in 't café Stol een zogenaamde oprichtersvergadering plaats. Een van de dames had verschillende gegevens verzameld en begon met te zeggen 'hoe na een gedwongen rust eindelijk weer de hand aan de ploeg geslagen kan worden. Ze herinnerde eraan, dat de meeste dames bedankten als lid toen een zekere mevr. Egink in het Hoofdbestuur was opgenomen voor een nauwere samenwerking met het Agrarisch front. Na de Bevrijding werden al gauw op verschillende plaatsen weer afdelingen opgericht. Door het ontbreken van een Bestuur, door de papierschaarste en door het trage postverkeer was dat hier nog niet gebeurd.' Een nieuw bestuur werd gekozen. Er zal elke maand een vergadering gehouden worden respectievelijk in de cafés Stol, Kort en Van der Molen. De volgende vergadering werd vastgesteld op 17 december bij J. Kort. 'Onze afdeling werd hartelijk welkom geheten in de Bond, terwijl er tevens een oproep was om een inzameling te houden voor de huisvrouwen der geteisterde gebieden. Hieraan werd gevolg gegeven. Bijna alle leden leverden iets in voor dat goede doel.'

Op 7 mei 1946 werden adressen opgegeven voor de correspondentie met Amerikaanse plattelandsvrouwen.

In augustus 1946 werd van het hoofdbestuur gevraagd pakjes te zenden naar het Militair Hospitaal in Utrecht voor zieke militairen. Zo gauw de appels en peren rijp zijn zou aan dit verzoek worden voldaan. Begin oktober werd een kist met fruit en andere versnaperingen gezonden.

Anco Terpstra (1932-2020):

"Er kwamen veel vliegtuigen over. Vooral het laatste half jaar. Die moesten naar Duitsland. Je kon er de klok op gelijk zetten. Even kijken. Om half twee, als we naar school gingen, dan kwamen drommen vliegtuigen richting Hamburg en al die plaatsen over de grens. En 's avonds om half twee nog een keer. En die dag daarop nog een keer. Het waren Engelsen. Die gingen naar Duitsland. Hamburg, Bremen enzovoort. En die werden met bommen bestookt."

Het geslacht Groeneveld van Garmerwolde

J.O. Beukema

In 1992 publiceerde J.O. Beukema (Schoorl) in het boek 'Het geslacht Groeneveld van Garmerwolde' onderstaand verhaal over Garmerwolde, verteld door Wigbold Groeneveld (Lageweg 1).

In april 1945 werd Garmerwolde bevrijd van de Duitse bezetting. Dat de bevrijding naderde, was wel duidelijk. Want hoewel de radio's ingeleverd moesten worden, waren er toch enkele achtergebleven en die werden geregeld gebruikt om naar de Engelse zender te luisteren. Zodoende bleef men aanvanke-lijk wat op de hoogte, maar op zeker ogenblik werd de informatie erg vaag, omdat de geallieerden tot hun schade hadden ervaren, dat de Duitsers ook meeluisterden. Verder was er in de lucht een sterke toename merkbaar van de activiteit van jachtvliegtuigen die treinen en andere militaire transporten beschoten.

Op zaterdag 14 april kwamen 's morgens de families Dekker uit Oosterhoogebrug met kinderen en de familie Van der Vloed uit Rotterdam met drie kinderen, die vanwege de voedselschaarste bij de Dekkers waren ingetrokken, op de boerderij met de vraag of ze in het hooi mochten slapen. Zij waren de afgelopen nacht al door geallieerde artillerie beschoten en hadden daarom de benen genomen. Nu was er in de schuur ruimte genoeg, maar er moest ook gekookt worden. Dan is veertien mensen extra wel wat veel. Ze zijn toen weer vertrokken. Tegen de middag kwamen de gebroeders Dekker met hun vrouwen en één kind weer terug. Nadat wij gegeten hadden, zijn ze meteen begonnen een schuilkelder te bouwen van strobalen. Dat waren nog van die grote balen van 55 kg. De Dekkers hadden hun fietsen ook al verstopt, want er kwamen steeds kleine groepjes vluchtende Duitse soldaten langs die alles meenamen wat van hun gading was. Inmiddels was er een hele groep Duitse legerwagens het dorp binnengekomen die vooral bij boer-

derijen onder hoge bomen geparkeerd werden om ontdekking vanuit de lucht te voorkomen. Helaas, dat mocht niet helpen. Tegen de avond kwamen er twee verkenningsvliegtuigjes rondcirkelen, waarop een Duitse militair zei: 'Sie haben uns bemerkt'. Dit bleek later maar al te waar te zijn.

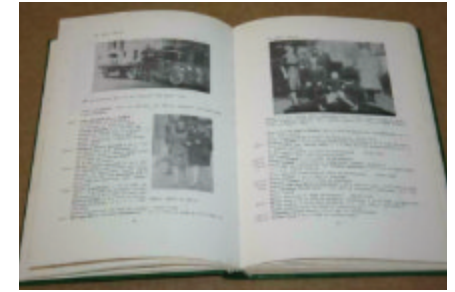

Toen de hele familie die zaterdagavond zat te eten, kwamen er twee Duitse soldaten aan, dwars door het land op de boerderij af. De een was gewapend met een karabijn en de andere droeg een 'Panzerfaust'. Ze roken naar sterke drank. De een had een bloedspoor langs zijn broekspijp. Het doel van hun komst was dat zij twee fietsen wilden hebben. De verklaring dat er geen fietsen meer waren, werd niet geloofd en toen zij begonnen te dreigen was Hielke Dekker de eerste die zijn fiets tevoorschijn haalde. Erg spijtig voor hem, want hij had zijn fiets al meer dan een jaar niet gebruikt omdat de Duitsers van mensen op straat soms zo maar een fiets namen. De tweede fiets was die van Wigbold. Toen vertrokken zij weer. Twee fietsen armer maar opgelucht keken zij hen na. Dronken soldaten die ook nog gewond zijn, zijn geen prettig gezelschap.

Die avond stonden Klaas, de gebroeders Dekker en Wigbold tegen de voorgevel van de boerderij naar de beschieting van de stad Groningen te kijken. Het was een angst-aanwendend en tegelijkertijd fascinerend schouwspel. Tegen elf uur begon de beschieting van Garmerswolde. Een fluitend geluid maakte hen duidelijk dat het de hoogste tijd werd de schuilkelder in te gaan. Wat een geluk dat die gemaakt was! Met min of meer regelmatige tussenpozen volgden de inslagen van granaten elkaar op tot de volgende morgen een uur of zes. Toen kon de schade opgenomen worden, die erg meeviel. Alleen wat kapotte dakpannen door granaatscherven. In het dorp was het echter een grote chaos. Trechters van ingeslagen granaten, afgeknapte palen van het elektriciteitsnet dat toen nog bovengronds was en enkele voltreffers op boerderijen en woonhuizen, waaronder het huis van de familie Oosterhuis (Dorpsweg 50). Hun dochter Jantje Oosterhuis en haar man P.J. van der Reyden waren bij hen ingetrokken om hun oude dag te verzorgen. Zij zijn allebei, evenals hun negenjarig zoontje om het leven gekomen. De beschieting heeft aan de Duitsers geen schade toegebracht. Toen het donker werd, waren zij vertrokken, maar helaas wisten de bevrijders dit niet.

Aangezien velen een herhaling vreesden zijn 's zondags nog een aantal mensen vertrokken onder andere die gezinnen waar de kinderen van de Dekkers en de familie Van der Vloed onderdak hadden gevonden. Dat betekende dus dat die zondagmiddag iedereen weer op de boerderij kwam. Ze zijn toen ook gebleven, en het eerste wat er moest gebeuren, was het uitbreiden van de schuilkelder, waar zij van zondag op maandag dan ook in

zijn gebleven. Achteraf was dat niet nodig geweest, want het doelwit was toen Ruischerbrug en de Rijksweg om de vluchtende Duitsers te bestoken. De volgende maandag is vrij rustig verlopen. Wel was er de spanning over hoe het verder zou gaan. Zouden de Duitsers zich overgeven of het op een confrontatie laten aankomen? De Duitse commandant, die bij dokter Anderson was ingekwartierd, zei, dat wanneer de ondergrondse zich rustig hield, zij ook niets zouden ondernemen. Dokter Anderson waarschuwde daarop de ondergrondse en er is dus niet gevochten.

Maandagavond kwamen de eerste Canadezen even in Garmerswolde onder andere bij Bus (Dorpsweg 1 (red.)), maar dinsdagmorgen was het pas echt feest. De Canadezen stroomden bij honderden het dorp binnen en iedereen, met uitzondering van Stollenga waar tbc heerste, kreeg inkwartiering. Op Lageweg 1 kwamen 25 soldaten in de schuur en drie officieren in de kamer. Deze jongens hadden achtereenvolgens Beilen (12 april), Assen (13 april) en Groningen (13 tot 16 april) bevrijd en mochten nu even bijkomen. Ze begonnen met ettelijke strobalen los te schudden en van dat stro een behaaglijk bedje te spreiden. Vervolgens gingen zij in dat stro liggen roken! Maar gelukkig ging alles goed.

Door die inkwartiering was er redelijkerwijs geen plaats meer voor de families Dekker en Van der Vloed. 's Middags hebben Klaas en Wigbold de Dekkers met paard en wagen, waarachter de wagen waar zij mee gekomen waren, naar Oosterhoogebrug gebracht. De familie Van der Vloed bleef eerst nog.

De dagen dat de Canadezen op de boerderij waren, waren echte feestdagen. Gewerkt werd er nauwelijks en ze verwendden iedereen met heerlijke chocolade, sigaretten en witbrood. In de nacht van donderdag op vrijdag 20 april zijn zij weer vertrokken, richting Noord-Duitsland.

Hiermee was de bevrijding echter nog niet ten einde. In Appingedam en de plaatsen rond Delfzijl werd nog flink gevochten. Delfzijl zelf werd pas 2 mei bevrijd.

Tiny Riddering-Leugs (1937):

"Wij hadden wel stroom. Kapper Leugs was bij ons in de voorkamer en een vrouw kreeg permanent. Maar hij had geen handdoeken. Mijn moeder maakte handdoeken van meelzakken. Die mooie witte zakjes meel. Die mocht hij gebruiken.

We maakten zelf zeep. Het haar werd gewassen met groene zeep."

De Groningse waterlinie

Ton Werdekker

Op 18 september 1944 werden door de Duitsers de zeesluizen in Delfzijl opengezet. Hierdoor kwam een gebied van ongeveer 12.000 hectare onder water te staan. Dit gebied lag tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal en tussen het Eemskanaal en het Afwateringskanaal; van Schildmeer tot Delfzijl. De bevolking in dit gebied werd geëvacueerd en vond veelal onderdak bij familie of kennissen in het noorden; een enkeling bleef achter op de wat hoger gelegen gronden. De bewoners van Garmerwolde, die woonden tussen het Damsterdiep en de Rijksweg, mochten daar blijven wonen op voorwaarde dat zij zelf met behulp van een vijzel het woongebied drooghielden. Doordat het gebied ten noorden van het Damsterdiep onder druk van de gemeentebesturen niet onder water werd gezet, is de hele inundatie een vrij zinloze vertoning geworden.

Zo'n groot gebied stond er onder water, helemaal tot Delfzijl aan toe. Bijna alle bomen zijn door het (zoute!) water gestorven.

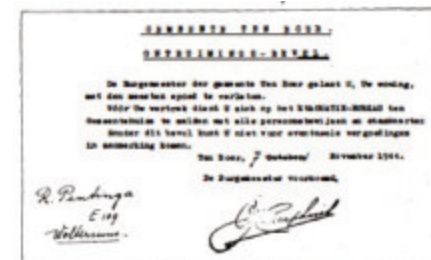
Verboden terrein

Het ondergelopen gebied was verboden terrein, dus avontuur voor jonge knapen uit Garmerwolde. Een van deze knapen, te weten de toen veertienjarige Kees Huisman, trok er regelmatig met zijn vriend Jan Leugs op uit om tochtjes te maken naar de hoger gelegen stukken land en de hooibulten... om naar eendeneieren te zoeken. Deze tochten werden gemaakt in een vrij leuke roeiboort met planken als roeispanen. Deze boot was van een landwachter. Omdat ie al eens was afgedreven, moesten zij erop passen. Doordat de roeiboort niet meer van een al te beste kwaliteit was, moest - als het water in de boot te hoog steeg - een pauze worden gemaakt bij een dijk zodat de gaten met vette klei konden worden gestopt. De drooggevallen stukken werden niet alleen door eenden als broedplaats maar ook - en vooral - door ratten als woonplaats gebruikt. Het was dan ook zaak om - wanneer een eend een ei gelegd had - er als de kippen bij te zijn... voor de

ratten met het ei aan de haal gingen! Met name in de hooibulten waren de aantallen ratten enorm. Aan de tochten kwam een einde, toen de landwachter waarschuwde dat de bezetter op alle overtreders die zich in het ondergelopen gebied begaven zou gaan schieten.

Eieren en ijs

In de winter van '44 vroom het gehele ondergelopen gebied dicht, met uitzondering van het Damsterdiep, wat nog door de beurtvaart werd gebruikt. Hierdoor ontstond een uitgestrekte ijsvlakte, waar natuurlijk driftig op geschaast werd. Direct na de bevrijding werd het gebied weer drooggemalen; met als resultaat een uitgestrekt moerasgebied, waar duizenden meeuwen een broedplaats zochten. Daar de Canadezen gek op eieren waren, gingen de wat grotere jongens op zoek naar meeuweieren om deze met hen te kunnen ruilen tegen sigaretten. Toen een aantal van deze jongens zich met een emmer vol meeuweieren bij de Canadezen meldden, vertrouwden de soldaten de handel niet helemaal. En onder het uitroepen van: 'kaa kaa' (zij waren in de veronderstelling dat het om kraaieneieren ging), smeten zij de hele emmer met eieren tegen een muur!

Naar aanleiding van deze inundatie is in 1985 het boek: 'Inundatie 1944-1945 in woord en beeld' (J.R. van der Hoek, H. van der Klei, Bedum 1985) verschenen. Hierin staat een uitgebreid verslag van deze zinloze Duitse actie.

Familie Van der Reyden-Oosterhuis

In Garmerwolde kwamen drie mensen door oorlogsgeweld om het leven: Pieter Johannes van der Reyden (15 februari 1886), zijn vrouw Jantje Oosterhuis (25 februari 1902) en hun zoontje Gerhardus Nicolaas van der Reyden. Zij woonden vanaf najaar 1944 bij Andries en Antje Oosterhuis (Dorpsweg 50) om voor hen te zorgen omdat hun gezondheid afnam. Gerard ging in Garmerwolde naar de basisschool. In de nacht van 14 op 15 april hadden zij zich in de gang achter de voordeur verschanst om de granaataanvallen te doorstaan. Een granaatslag doodde het hele gezin. De (groot)ouders lagen in de bedstede en bleven ongedeerd.

Het dorp heeft zorg gedragen voor het plaatsen van een monument op hun graf.

Op het kerkhof in Garmerwolde is deze steen te zien die werd aangeboden door de ingezetenen van het dorp: 'Rustplaats van de echtgenoten Pieter Johannes van der Reyden en Jantje Oosterhuis en hun zoontje Gerhardus Nicolaas. Zij vielen als slachtoffers van de bevrijding bij het bombardement in de nacht van 14 op 15 april 1945.

De belevenissen van een vijftienjarige jongen die in het laatste oorlogsjaar, van zijn familie gescheiden, moest onderduiken in Garmerwolde.

Een bengel in Garmerwolde

Bert Veen, Arnhem

In september 1944 woonden wij met ons gezin in de stad Groningen. De oorlog rommelde aan de grenzen van Nederland en de algemene verwachting was dat de oorlog met drie tot vier weken wel bekeken zou zijn en dat de geallieerden de mof definitief en totaal verslagen zouden hebben. Grote blijdschap was er onder de bevolking, maar grote onrust vooral bij de leden van de NSB en eveneens bij de met hen verwante geesten. Als landverraders aan te merken namen zij de benen richting Duitsland. Gezien de algemene verwarring die er toen heerste, was het niet verwonderlijk dat er vanuit de Nederlandse regering in Londen, zo half september 1944, aan alle mensen die bij de Nederlandse Spoorwegen werkten, bevel werd gedaan om het werk met onmiddellijke ingang neer te leggen en onder te duiken.

Kruideniersfamilie Hagenouw

Ook ons gezin - mijn vader werkte als treindienstbegeleider bij de NS - gaf gevolg aan die oproep. Voor een gezin van zes personen (vader, moeder, twee dochters van achttien en negentien en twee zonen van acht en vijftien) kon, gezien de voortschrijdende oorlogshandelingen, voor een korte periode wel een redelijk en veilig onderdak gevonden worden. Maar toen de luchtlandingen bij Arnhem een verloren zaak bleken te zijn werd dat problematisch.

Wij waren in eerste instantie bij twee gastgezinnen in Oosterhoogebrug ondergebracht. Let wel: slechts ongeveer vier kilometer verwijderd van de plek waar wij woonden. De ene helft was bij een redersfamilie, de andere helft bij een daar in de buurt wo-

nende melkboer ondergebracht. Half oktober werd de situatie voor alle betrokkenen daar te precair en moesten we verkassen. Het gevolg was dat vader en moeder met jongste zoon bij de dominee in de pastorie in Noorddijk werden ondergebracht, één zus verhuisde naar een gezin in Ruischerbrug, de andere zus naar een gezin in Bourtange en ik kwam als vijftienjarige bengel bij de kruideniersfamilie Hagenouw in Garmerwolde terecht.

Anders dan thuis

Het betekende voor mij een periode in mijn leven die diepe indrukken heeft achtergelaten. Het gezin Hagenouw bestond uit vijf mensen. Vader, moeder, dochters Jo en Fannie en zoon Roel. Roel was drie jaar ouder dan ik en het klikte tussen hem en mij van meet af aan prima. De familie Hagenouw was zelf ook al als oorlogsslachtoffer te beschouwen omdat op het moment dat ik daar arriveerde, men zelf al eigen huis en haard had moeten verlaten, omdat men, in verband met te verwachten oorlogshandelingen, de plaatselijke polder tussen Damsterdiep en Eemskanaal (de Fledderbosscherpolder) onder water had gezet, wat net ook hun winkel en huis bereikte waardoor dat onbewoonbaar werd.

Het was gelukkig voor hen net zo dat de enige, andere nog aanwezige kruidenier in de kom van het dorp zijn pijp aan Maarten had gegeven. Huis en winkel stonden leeg en zij konden er zo in. En toen kwam ik dus. Achteraf gezien heb ik daar, al met al gezien, een zeer gelukkige periode van mijn leven doorgebracht. In het begin was er natuurlijk een periode van gewenning. Alles gaat anders dan thuis. Het gezin Hagenouw behoorde tot de Hervormde gemeente. Wij waren van huis uit in het geheel niet wat men noemde, kerks. Ik moest dus zondags mee naar de kerk en samen met Roel ook naar catechisatie. Hoewel het zaad, wat dat betreft, uiteindelijk op dorre bodem is gevallen, heb ik er een hoop, zij het vluchtige, bijbelkennis, aan overgehouden.

Van dat allereerste begin kan ik me ook nog herinneren dat ik, in de eerste week dat ik er was, samen met vader Hagenouw met paard en een platte wagen allerlei kasten en ander huisraad uit het verdronken huis naar familie in Schildwolde voor tijdelijke opslag heb gebracht.

Later in het jaar heb ik met vader Hagenouw nog boomstobben staan rooien langs het Damsterdiep. Op de grens met Ruischerbrug waren, denk ik een jaar eerder, een aantal iepen geveld. Mogelijk met iepziekte. Omdat er geen kolen of andere brandstof meer was, was alles wat ook maar enigszins branden wilde en warmte gaf, welkom. Met grote bijlen hebben we ons daar dagenlang in het zweet staan werken want die krengegen zaten me toch vast. Elke vezel moest met geweld los gekapt en als het ware met veel moeite gewonnen worden.

Smederij

Voor een vijftienjarige moet natuurlijk ook een dagbesteding gevonden worden. In verband met reeds opgedane schoolse kennis wat technische vakken betreft, voelde ik

me bij de plaatselijke smederij van Harm Huisman helemaal op mijn plaats. Van alles gebeurde daar. Paarden werden opnieuw beslagen, fietsen voor zover ze nog konden rijden met kunst-, en soms helemaal geen banden, werden zo goed mogelijk rijdende gehouden, clandestien stond er een oliemolen en werd daar koolzaadolie voor vrienden en relaties mee gewonnen, alle mogelijke smidswerk werd in eigen beheer gemaakt, kachelpijpen werden op maat en zo lang mogelijk gemaakt om ook maar het kleinste restje warmte uit de rookgassen te benutten. En windchargers werden er uitgeprobeerd. Van hout werd zo natuurgetrouw mogelijk een propeller gefabriceerd, op een as gemonteerd om, in de wind opgesteld, een fietsdynamo aan te drijven om zo zelf stroom op te wekken. Echt zo'n oude toko op het platteland. In die Winkel van Sinkel was, bij wijze van spreken, echt alles te koop.

Via Roel maakte ik kennis met zijn boezemvriend Jan Pestman, zoon van de plaatselijk directeur van de toenmalige Boerenleenbank. Jan speelde ook heel goed gitaar en samen hebben we op zijn kamer boven het kantoor driestemmig liederen ten gehore gebracht waarbij het 'Lustig ist das Zigeunerleben Varia, Varia' me nog steeds in de oren klinkt.

Groot alarm

Dat het niet alleen hosanna was in die tijd maar dat er ook plotselinge, zeer risicovolle dingen konden gebeuren moge blijken uit een ander voorval. Het moet ergens in het voorjaar van 1945 geweest zijn. In die tijd was er, toen heel gebruikelijk en opgelegd door de bezetter, een avondklok ingesteld. Na acht uur 's avonds mocht niemand meer buiten zijn, tenzij met een geldige reden, waarvoor je schriftelijk toestemming van de instanties moest hebben. Het zal die bewuste avond rond een uur of half negen zijn geweest en een clubje van vijf knapen waaronder ook Roel, Jan en ik, liepen nog in het dorp te praten en te doen, toen opeens de kreet 'Landwacht! Landwacht!' weerklonk. Een patrouille van die zeer gehate dorpspolitie kwam om de bocht. Groot alarm dus en iedereen stooft uit elkaar en zocht een goed heenkomen.

Ik ben via een huis aan de weg en een weilandje daarachter in een sloot beland en heb me daar gedurende zeker een uur schuil kunnen houden. Voorzichtig gekeken of de kust veilig was en toen klompen uit en op 'natte' sokken als een haas langs de weg op huis aan. Thuis hoorde ik van Roel dat ze allemaal gesnapt waren en hun persoonsbewijs hadden moeten inleveren. De ouders moesten de volgende dag naar het Gemeentehuis in Ten Boer om het persoonsbewijs weer op te halen en een strenge vermaning aan te horen met het dreigement dat zulks op veel zwaardere sancties zou komen te staan als het nog eens zou gebeuren.

De bij de actie aanwezige stomste landwacht, ene Hendrik Oomkes, had steeds maar lopen te roepen dat er nog 'aintje was west dij ze nog nait hadd'n'. Gelukkig hebben zijn collega's daar verder geen aandacht aan geschonken, anders had dit avontuur

een heel andere uitkomst gehad. Je moet er niet aan denken wat er allemaal achter had gezeten als ik wel tevoorschijn had moeten komen. Hele families zouden gearresteerd zijn en mogelijk ook gedeporteerd zijn, met wie weet wat voor verschrikkelijk einde voor allen. Het geluk was deze keer met de dommen, zullen we maar zeggen.

Dat vreselijke gieren

Als slot van dit verhaal wil ik ook de afloop niet onvermeld laten. Het kanongebulder van onze bevrijders kwam eindelijk van dag tot dag nader. 's Avonds zagen we als we bij het DAM-hokje aan de Rondweg stonden de V-1's van de Duitsers nog aan de horizon omhoog kruipen. Eind april naderde al. In die laatste ongewisse dagen waren we met een stel mensen bij, ik meen boer Bus, op het land langs het Damsterdiep suikerbieten aan het poten. In een onafzienbare colonne trokken Duitsers zich terug richting Delfzijl - de enige weg die nog vrij was op terugreis naar de Heimat. Ik zie het nog zo voor me: met paardewagens, handkarren, op fietsen zonder banden, lopend zonder enige organisatie. Enfin een groter zootje ongeregd kon je je niet voorstellen. Af en toe zag je wel dat ze ook wat van zich afgooiden: helmen, bajonetten, geweren verdwenen zo in het Damsterdiep.

Er werd in die dagen heel fel gevochten om en in de stad Groningen. De laatste dag voor de bevrijding kwam een colonne van de Duitsers die in de stad gevochten hadden, voor een gevechtspauze in Garmerwolde uitrusten, en die is, tegen dat het 's avonds donker werd, weer vertrokken. Lichte pantservoertuigen en meer van dat soort vervoermiddelen stonden her en der door het dorp verspreid, goed herkenbaar vanuit de lucht. Diezelfde middag vlogen twee verkenningstoestellen van de RAF over en ze namen kenelijk de gehele toestand beneden op en vertrokken weer.

's Avonds, in mijn herinnering kort na middernacht, kwam gierend de eerste bom tot ontploffing. Wij zaten met zijn allen in de keuken. Ook onze buurtjes, de familie Flippen die onder hetzelfde dak woonde, was met hun kinderen bij ons. Bij elke gierende raket of wat het ook geweest moge zijn, doken we allen onder de tafel. In mijn herinnering duurde het en duurde het maar, en telkens was er weer dat vreselijke gieren.

De andere morgen - bleek en vol emotie - kwamen we tevoorschijn. Overal waar de vorige dag vijandige wagens gestaan hadden, waren de inslagen te tellen. Er waren enkele doden te betreuren, maar het bombardement had met pijnlijke precisie exact 'niets' van de vijand getroffen.

Die dag reden er in onafzienbare colonnes, perfecte voertuigen met militaire precisie voorbij van een onwerkelijke volmaaktheid - wat een verschil met de uitgehongerde troepen van twee dagen geleden.

Diezelfde avond maakte een Canadese compagnie in Garmerwolde halt. Soldaten strak in het uniform en met blinkend gepoetste schoenen zaten op meegenomen gemakkelijke kampement spullen om grote sommen geld, luid lachend en pratend, te kaarten alsof ze geen strijd gestreden hadden. Sommigen hadden wel vier of vijf polshorloges om. Van verslagen vijanden? Het is heel onwerkelijk allemaal en toch zo werkelijk als wat. Enkele dagen later werd ons gezin herenigd en werd het leven van alledag weer opgenomen.

Het vervolg

Het vervolg komt er kort samengevat op neer. Jaren gingen voorbij. In 1949, ik was inmiddels bij de Luchtmacht in militaire dienst, kwam ik tijdens een treinreis in Zwolle Jan Pestman weer tegen. De reis naar Groningen was er één vol oude herinneringen.

In 1952, ik woonde destijds in Zutphen maar werkte inmiddels in Arnhem, ontmoet ik Jan weer. Nu op het station van Zutphen. Hij is op weg naar Arnhem waar zijn nieuwe werkkring blijkt te liggen. Toeval of moest het zo wezen? We zijn weer bevriend geraakt, waren een tijd lang lid van dezelfde badmintonclub en hadden verschillende gemeenschappelijke vrienden. Na enkele jaren elkaar toch weer uit het oog verloren. Tot we elkaar op een zonovergoten maandagmorgen in augustus 1996 (wat een toeval!) in het zwembad van Rhienderen (gemeente Brummen) opeens weer treffen. En direct daarna is ook het contact met Roel Hagenouw en familie, die nu in Roden woont, weer blijvend hersteld.

En daarmee was de cirkel weer rond.

Harm Jan Havenga (1940):

"Tante Gini maakte kaasjes en die ruilden ze met de schippers in het Eemskanaal. Dan gingen ze met paard en wagen naar het Eemskanaal en dan werden die kaasjes geruild met een wagen vol brandstof. Er kwam een wagen met steenkool van de Oostersluis. Een Duitse soldaat liep terug en lifte mee op die wagen naar Garmerwolde."

'Ik zie dan voor het eerst van mijn leven zwarte mensen.'

Tiny Smit

De oorlog begint als ik bijna tien jaar oud ben. Ik ga naar de lagere school in Sint Annen. Mijn vader is gemobiliseerd. Hij is melkrijder (tweemaal per dag de boerderijen langs om melkbussen op te halen en te brengen); ik ga vaak met hem mee. Maar nu moet mijn vader een vervanger voor zijn werk zoeken. Deze vervanger wordt gelukkig door de overheid betaald.

Dat de oorlog begint, merk ik als basisschoolkind niet. De brug bij het Damsterdiep is op 10 mei opgeblazen, maar voor onze melkriet levert dat geen hinder op. 's Middags komen er al vrachtauto's met Duitse soldaten, met bajonetten en helmen op. Zij vormen de Ostcommandatur in Bedum. Ze dragen geel met zwarte banden om hun arm. Mijn moeder maakt zich in het begin wel zorgen over hoe het met mijn vader bij de Grebbeberg gaat.

Altijd te eten

Omdat we op een dorp wonen, is er altijd wel te eten. We halen melk bij de boer en een zak graan brengen we naar de molenaar om er meel van te malen. Moeder bakt zelf brood. In Garmerwolde woont een smid, die voor ons een oliemolen maakt, waarmee we uit koolzaad olie persen. Er zit een slinger aan die we met twee personen moeten draaien. Zwaar werk, maar we krijgen er erg mooie olie van. Die vangen we op in een cakeblik en laten het bezinken. De schone olie gieten we af om in te bakken en braden. Het bezinksel en het restant van het malen is ook nog erg oliehoudend en geschikt om te branden. Dit oliepersen is illegaal: er moet steeds iemand op de uitkijk staan of er niet iemand van de Landmacht komt of een ander die je verraadt. Brandstof is in de oorlogsjaren een probleem. Ook op de bon is brandstof moeilijk verkrijgbaar en erg duur. Er is veel ruilhandel: wat de één teveel heeft, ruilt hij voor spullen die een ander wel weer missen kan. Bijvoorbeeld fietsbanden, kleding, schoenen. Klompen zijn er nog wel.

We hebben voldoende te eten: aardappels en groente. Ook hebben we een varken op het hok. Om die te slachten hebben we een vergunning nodig. Met wekken en drogen kun je het eten bewaren. De ham van het varken bewaren wij in een theekist met droge bonenschillen.

Mijn vader komt na de mobilisatie weer thuis maar kan niet verder met zijn melkriet, omdat er geen benzine voor de vrachtauto is. Een auto met een gas-generator, die op turf, hout of nootjes 4 (steenkool) werkt, ziet hij niet zitten: die laten je te vaak in de steek. Hij moet dan in dienst bij Organisation Todt, een Duitse bouworganisatie die schuttersputten en tankgrachten laat graven. Ik ben zelf niet bang voor de Arbeitseinsatz: dat ik naar Duitsland zal worden gestuurd om te werken. Daar ben ik te jong voor.

Ten Boer. Rustpauze van de Canadezen, bij het huis De Bolten (nu Pastoor).

Neergestorte bommenwerper

Als kwajongen is er altijd wel iets te beleven: folders die uit vliegtuigen worden gestrooid opzoeken, of zilverpapier dat de geallieerden uitstrooien om de Duitse radar te beïnvloeden. Ook gooien vliegtuigen reserve brandstoftanks af. Die gebruiken de boeren weer als drinkbak voor de dieren. In 1943 is 's nachts bij de Thesingerlaan een Britse bommenwerper neergestort. Daar ben ik als kind natuurlijk op af gegaan. Ik weet dat in ieder geval één persoon het overleefd heeft: die zat in de wal met een gebroken been op hulp te wachten. Hij is door de Duitsers meegenomen. 's Ochtends kunnen we al niet meer bij de plek komen: alles is afgezet. In ons dorp heb ik in oorlogstijd eigenlijk geen soldaten gezien. Hoe verder de oorlog verloopt, hoe spannender het wordt. Je ziet Spitfires overvliegen. Prachtige vliegtuigen.

Mijn opa en een oom zijn bij de NSB. Mijn vader niet, maar ik weet dat hij erop wordt aangekeken. Hij heeft daar last van. Er zijn meer mensen in ons dorp van de verkeerde partij. Zelfs een aantal mensen is bij de SS. Na de oorlog zijn veel van hen in kampen tewerkgesteld.

Canadezen

De mooiste tijd vond ik toen de Canadezen er waren, wel een paar weken. Ze komen met jeeps, brancarriers (rupsvoertuigen), vrachtwagens. Zoals die mannen kunnen rijden, nonchalant hun been uit de auto hangend! Ik zie dan voor het eerst van mijn leven zwarte mensen. De stoottroepen zijn niet voor de poes; het zijn ruige mannen. Ik weet dat ze met elkaar vechten bij hun kampement, middenin Ten Boer, bij de boerderij van Swieringa - waarin tot voor kort het gemeentehuis was gevestigd. We hebben al gauw in de gaten dat ze dol zijn op eieren; die ruilen we dan tegen chocola en wit brood.

Na de bevrijding halen de Amerikaanse en Canadese soldaten hun gesneuvelde collega's op en brengen die in kisten naar Ten Boer. Vandaar worden die verder getransporteerd.

In de oorlogsjaren ga ik na de basisschool naar de mulo. Als het schoolgebouw door de Duitsers wordt gevorderd, vallen er lessen uit. Na de oorlog ga ik naar de ambachtsschool. Ik ga dan werken bij de Ennam garage waar we nog veel legervoertuigen ombouwen om ze geschikt te maken voor personenvervoer. Nog jaren na de oorlog zijn veel fiets- en auto-onderdelen nog steeds niet gemakkelijk verkrijgbaar of alleen op de bon.'

Naschrift van de redactie

Hielke van Dijken woonde in de oorlogsjaren in Sint Annen. Daarna heeft hij ruim 65 jaar in Garmerwolde gewoond.

Anco Terpstra (1932 - 2020):

"Als je ouder dan 17/18 jaar was, moest je werken. Je werd van de straat gepakt. Je moest dan maar onderduiken. Mijn ene broer kwam bij een bakker terecht en de andere aan de Elbe. Die hebben de slechte jaren daar ook meegemaakt. Mijn tweede broer, Arie, is daar gebleven en is daar met een vrouw getrouwd. Hij was bakker. Later werden ze steenbakker. Heel Duitsland lag plat en die stenen konden ze goed gebruiken. Het spul moest weer opgebouwd worden. Mijn broer Eeltje was bij een kweker aan de Elbe."

Kees Wierenga (1935, Oude Rijksweg 19) vertelt

'Wij, zijn klasgenootjes, vonden het verschrikkelijk.'

Hillie Ramaker-Tepper, Robert ten Katen, Tiny Smit

Ik ging in Garmerwolde naar de basisschool. We zaten met zo'n 25 tot 30 kinderen in één lokaal. De school telde drie lokalen. Er gingen zo'n zeventig kinderen naar deze school, ook kinderen van Lageland. Met een brug en een pontje konden ze over het Eemskanaal komen. Gerard van der Reyden zat ook bij mij in de klas; hij zat naast mij. Zij waren vanuit Amsterdam gevlucht. Zij dachten: 'In Garmerwolde zijn we veilig.' Hij woonde bij zijn opa en oma aan de Dorpsweg. Het zal na de zomer van 1944 zijn geweest dat ze er kwamen wonen. Zijn opa, Andries Oosterhuis, was melkboer: hij bracht melk en karnemelk aan huis. Ik weet nog dat zijn vader altijd in nette kleren liep. Hun buurman was bakker Bloemendaal.

Gerard speelde met ons na schooltijd. Maar omdat het 's avonds al snel donker werd, mochten we niet meer buiten spelen. Alle ramen waren verduisterd en er was ook weinig brandstof voor verlichting. Door de avondklok mochten we niet buiten zijn. Landwachten controleerden streng. Mensen durfden daardoor ook niet naar buiten. 's Winters gingen we vroeg naar bed: omdat we weinig licht in huis hadden en erg weinig verwarming.

In mijn jeugd waren er veel ondernemers in het dorp. Er woonden bakkers, verschillende boerderijen waren er, schilders, aannemers, caféhouders, een elektricien. Er was een winkel in manufacturen, een voor groente en fruit. Er waren verschillende kappers. In de pastorie woonde dominee Niermeijer.

In de nacht van 14 op 15 april 1945 werd Garmerwolde met granaten gebombardeerd. Daarbij is Gerard met zijn ouders omgekomen. We, zijn klasgenootjes, vonden het verschrikkelijk. Ik zou het mooi vinden als op 4 mei met Dodenherdenking op hun graf een bloemetje wordt gezet.

's Avonds elf uur kwamen de eerste granaten over Garmerwolde. De Canadezen stonden op Eelde/Paterswolde. Ze stonden voor Groningen om Groningen binnen te vallen en toen kregen ze in de gaten dat de Duitsers allemaal wegtrokken. Dus die hebben ze gevolgd. En waar kwamen die Duitsers terecht? Hier in Garmerwolde. Half Garmerwolde stond zaterdag (14 april (red.)) vol met vrachtauto's en alles wat nog rolde, maar de Duitsers hadden niet veel meer. Dat kwam allemaal hier naartoe. Dus 's avonds om zes uur kwamen twee vliegtuigjes boven Garmerwolde en de Duitsers stonden met ge-

weertjes erop te schieten. Die vliegtuigen hebben alles gefotografeerd. En 's avonds om elf uur kwamen de eerste granaten neer.

Er waren hier twee wegen. De Oude Rijksweg en de nieuwe Rijksweg (N360 (red.)). Die was net klaar in 1940. Die Duitsers zagen het voordeel van Garmerwolde. Als ze van Groningen kwamen en even wilden uitrusten, dan zetten ze de wagens neer op de Oude Rijksweg. Soms stonden er tien en soms stonden er twee of drie wagens. De Duitsers lagen wat te pitten of jenever te drinken. En 's avonds waren ze weer weg. Dat kon hier, want niemand had er last van.

Langs de Oude Rijksweg trok veel verkeer naar Duitsland en daar wisten ze in het dorp niets van. Dus in de laatste dagen, toen half Groningen in brand stond, kwamen steeds meer Duitsers hier naartoe. En dus was Garmerwolde vol. Zondagsmiddags kwamen de Duitsers langs en zeiden 'Wegwezen! We steken alles in brand.' Maar waar moet je naar toe? Wij zijn naar de boerderij van Van Zanten gegaan (Geweideweg 7 (red.)). Er was een pontje in de buurt. En er lag een vlot, daarmee kon je over het Damsterdiep komen. Ik zie mijn moeder nog zitten, met mijn zusje van een jaar, midden op dat vlot. Daar was een molen en een dijkje en je kon net met droge voeten bij de boerderij komen. Ongeveer 30 mensen gingen naar de kerk. Daar kwamen geen Duitsers in. Zij liepen er wel eens om heen, maar ze kwamen niet in de kerk. De boerderij zat vol. De dokter zat vol, de school zat vol. Je wist helemaal niet wat er gebeurde. Er gingen verhalen rond over 'ze komen er aan', dat ze al bij Arnhem waren. Dat heeft heel lang geduurd, maar ze kwamen niet verder.

Je moest met de radio wel voorzichtig wezen.

Van mijn moeder moest ik regelmatig een envelop afgeven bij schilder Kuipers aan de Dorpsweg. Ik wist niet wat erin zat. Ik heb nooit geweten wat erin zat. Later na de oorlog vroeg ik: 'Nu moet je mij eens vertellen. Wat zat er in die envelopjes?' Ze zei: 'Bonnen. Er zaten bonnen in.' Voedselbonnen waren het. Kuipers zat bij de ondergrondse en gebruikte extra bonnen voor onderduikers. Als kind wist je daar niets van. Mijn zusje van een jaar kreeg net zo veel bonnen als ik, maar dan hadden we te veel bonnen. Anco Terpstra en zijn broers, die jongens rookten, kregen tabaksbonnen. En de jongens van Kort kwamen ook wel aan de deur om bonnen voor te smoken. Alle bonnen die over waren bij ons, gingen naar Kuipers. En daar kochten ze dan eten voor de onderduikers voor.

Toen kwam er een razzia. Er zijn drie mensen opgepakt: Bart Woldendorp, Roelf Blink en Harm Oomkens. Ja, die zijn verraden. Door wie? Mijn vader had hem al een keer gewaarschuwd. Die kwam heel veel bij Bart. Die deed ook heel veel klusjes voor hem. Hij was veekoopman en caféhouder. Dat hele spul werd opgepakt en dat was niet best. Twee man zijn in het Groninger Scholtenhuis terecht gekomen. En heel erg mishandeld. Eén van hen is op een gegeven moment op transport gekomen, eerst naar Amersfoort, later naar Vught. En toen overleden in Vught. Longontsteking en zo.

In Thesinge is ook veel gebeurd. In Thesinge was heel veel verzet. Veel meer dan hier. Er waren ook veel meer onderduikers in Thesinge. Het lag verder van de grote weg af. Men was hier voorzichtiger.

Hier waren Duitsers gelegerd (Geweideweg 8 en Dorpsweg 1 (red.)). Het was hier een rustig dorp. Maar we hadden in de oorlog wel de Landwacht. Maar niemand uit Garmerwolde, voor zover ik weet, was lid van de Landwacht. Wel uit Thesinge.

Als het spertijd werd om acht uur 's avonds en er scheen nog ergens een kiertje licht door, dan kwam de Landwacht aan de deur met een man of vier, vijf. En dan zeiden ze: 'Dichtplakken!' Je had ook mensen van ons zelf, van de LuchtBescherming. Met een bandje om de arm. Die letten daar ook op.

In het huis Geweideweg 8 (red.) waren Duitsers. De eerste tijd waren dat twee oudere Duitsers. Als je dan met een kar vol steenkolen bij een schipper vandaan kwam, kwam een van hen kijken en zei zoiets als 'Wegwezen'. Later kwamen er van die jonge knapen. Toen is het wel eens gebeurd - mijn vader heeft dat ook een keer beleefd - dat je de kolen weer terug kon brengen naar het schip. Stonden er vier tot zes mensen met karren met steenkolen en ze konden het allemaal weer terugbrengen. Maar die schippers gaven het spek en het vlees dat ervoor was betaald, niet meer terug. Het waren Duitse schippers die erop zaten.

We moesten vluchten omdat de Duitsers kwamen en zeiden dat ze alles in de brand gingen steken. Toen is iedereen gevlucht. Er gingen mensen naar de kerk en wij zijn naar de boerderij gegaan. Het was levensgevaarlijk. We zijn maar één nacht weg geweest, zondags. Maandagmiddag kwamen we weer terug. Toen wij weg gingen zondagsmiddags, zei mijn moeder tegen mijn vader: 'Laat de deur maar los.' We hadden twee bedsteden in de kamer en van die kokosmatten. De Canadezen waren dus binnen gekomen. Die hadden zo in die bedsteden liggen slapen. Het zag er niet uit, het was één klei al klei. Mijn moeder stonden de tranen in de ogen. Het is allemaal wel weer goed gekomen, maar je deed al expres de deur niet op slot.'

Gezusters Leugs (1933 en 1937):

"De brug over het Damsterdiep was eraf: er lag een pontje over. Mijn vader moest altijd naar de Stad om meel en alles op te halen. Iedere zak moest op de nek over dat pontje naar de molen worden gebracht. Dus dat was een heel gedoe. Na de oorlog kwam er een nieuwe brug. Die moest worden geopend. Dus mijn vader stond met paard en wagen klaar. Alles erop en hij zou er over gaan. Toen kwam Kneels Kooi. Die schoot voor mijn vader de brug op. Dat was groot trammelant. De mensen die erbij waren, zeiden: 'Nee, Leugs moet er eerst over.' Mijn vader mocht er als eerste met paard en wagen over."

'Ik heb het van heel dichtbij meegemaakt.'

Hillie Ramaker-Tepper, Robert ten Katen, Tiny Smit

Ik heb het van heel dichtbij meegemaakt. Ik zie nog heel goed dat 's middags al die Duitse vrachtwagens naar Garmerwolde kwamen. Toen het donker werd, gingen die vrachtwagens weg, maar 's middags was er al een vliegtuigje geweest. Wisten wij veel. Wij hadden er geen benul van. Later bleek dat het vliegtuigje foto's gemaakt had, want die granaten vielen allemaal in de buurt van waar die vrachtwagens hadden gestaan. Bij Stollenga achter het huis, de Koningsheert-boerderij (Dorpsweg 53-55). Daar stonden vrachtauto's. Wij woonden er schuin tegenover (Dorpsweg 48 (red.)).

De granaat viel tussen ons huis en het huis van Oosterhuis. Daar liep een pad naar het land dat erachter lag. Precies midden op dat pad viel die granaat. Je wist helemaal niet wat er gebeurde. Fwut... fwut...'. Daar komt er weer één... Wat komt er? Ja, dat wisten we ook niet. We hadden helemaal geen benul van wat er aan de hand was. Wij hadden zoiets nooit eerder meegemaakt. Alleen maar dat de Tommies overvlogen naar Duitsland. En dat ze zeiden: 'Jongens, pas op!' Er gebeurde dan niks. Soms wel een brandbommetje maar verder niks.

Ik zie die kist nog. Dat hij op die wagen lag. Het was nacht en je wist niet wat er aan de hand was. En je durfde er ook niet uit. Dat kon helemaal niet. Hennie Wieringa zat bij ons. Die was knecht bij ons geweest en was gevlucht uit Duitsland. Destijds was hij tewerkgesteld in Duitsland en was teruggekomen. Hij had van alles meegemaakt en zei: 'Nee, niet eruit. Het is niet vertrouwd.' Wij wisten niet wat er gaande was. Maar je merkte wel dat er van alles kapot was. Het duurde totdat het licht was voor wij naar buiten gingen. Intussen waren er al mensen opgeroepen en ik denk dat dit de Luchtbescherming was. Dat waren Van Dijk en Horst. Die mensen konden ook niets meer doen. En wat wij 's nachts dus hoorden... wij hoorden dat kermen van die man. Van der Reyden dus. Wij zeiden: 'We moeten er heen...', maar dat kon niet. Hennie Wieringa zei: 'Nee, dat moet je niet doen. Het is niet vertrouwd, want er zijn granaten of wat dan ook. Je mag er niet uit.' Later bleek dat dan ook wel. Overall scherven. Wij zaten in de kelder en zij dachten veilig te zijn in de gang. Achter de voordeur. Maar wat gebeurt er met een granaat? Zij kregen de volle lading. Het was precies tegenover de voordeur en ons kelderraam. Daar was dat ding gevallen. Wij hadden geluk: het ging over ons heen. Later bleek dat het vlak over ons heen gegaan was. Scherven zaten bij ons in de muren. Mijn moeder had er weckflessen staan en daar zat zelfs wat in. Wat dat betreft, hadden

wij groot geluk. Maar wij stonden machteloos. Wij konden niks doen. Later merkte je het wel: het was foute boel. En die oude mensen, Andries en Antje Oosterhuis, lagen in de bedstede en hen mankeerde niks. De scherven zaten in de rand van de bedstede. Ik zie het nog voor mij.

Er was weinig communicatie. Er was een enkeling die een radio had om Radio Oranje te luisteren. Je moest de radio's inleveren. Meester Reinders had een radio. Wij konden geen radio in huis hebben, er kwamen veel te veel mensen in ons huis en dat was niet vertrouwd.

Je wist niet veel. Ja, we wisten wel dat Zuid-Nederland bevrijd was. Het was niet zoals vandaag. Je kan je dat helemaal niet meer voorstellen. Er was geen televisie, geen radio, geen telefoon. Alleen krantenberichten, maar die waren zeer minimaal.

Het viel wel mee, dat er verraders waren in Garmerwolde. Van onderduikers wist je eigenlijk niets. Je wist niet - en dat was natuurlijk goed - wie allemaal onderduikers hadden. Het was zwaar geheim. Je had natuurlijk wel een vermoeden. Je zag wel eens een gezicht ergens, en dan dacht je: 'Wie is dat?' Die onderduikers mochten niet naar buiten, want de buurman kon je wel verraden. Je wist niet alles van elkaar. En dat was maar goed ook.

Elke zaterdagmiddag kwamen er drommen mensen uit Groningen om hier wat weg te halen bij de boeren. Ze kwamen ook bij ons, de bakker. Kregen zij brood. Ze moesten een dubbeltje meer betalen. Of in ieder geval een paar centen meer. Mijn vader maalde koren en dat was clandestien. Dat kostte een paar centen meer. Een klant van ons zei: 'Die mensen moet je helpen. Het is een postbode met een groot gezin.' Tuurlijk, duidelijk. Die moet je helpen. We gaven hem nog wat extra. Totdat mijn vader erachter kwam: die man stond op het Zuiderdiep het brood zwart te verkopen. Ja, dat is echt gebeurd.

Wij hadden een eigen maalinrichting, een elektrische korenmolen. Er zat een loodje op en er zaten twee poelies op. We mochten hem niet gebruiken. Maar we hadden wel stroom. Zondagmorgens pakte mijn vader heel voorzichtig die twee poelies er af en zette er een enkele poelie weer op. Daar werd de molen mee in gang gezet. Maar dat was directe inschakeling. Dat was dus 'BOEM', en het lawaai ook wel wat. Mensen die voor het huis langs liepen, hoorden wel eens wat. Wij zaten voor het raam te kijken, mijn zus aan de ene kant en ik aan de andere kant. 'Oh, de kinderen van Bloemendaal zitten ook weer voor het raam!' Mudden rogge gingen erdoor. Ja, daar kon je wat mee. De mensen betaalden dan een paar centen meer, omdat het iets duurder was dan wat je normaal had. Maar ja, er was krapte; er was helemaal niks.

Elke nacht was het raak. Dan hoorde je dat geluid weer: 'brmrrmm...' Ja, daar komen ze weer aan. 'Van bed af!', zei men. Er kon zo maar wat gebeuren. En er gebeurde hier en daar ook wat.

Sommige vliegtuigen werden neergeschoten. Hier bij Oosterhoogebrug, bij de sluisen, stond afweergeschut. Vandaar uit werden ze ook beschoten, maar hier in de buurt helemaal niks.

In de tuin van Bus (Dorpsweg 1 (red.)) waren allemaal loopgraven. Dat was voor de verdediging. Ik weet dat nog heel goed, want Pestman woonde er naast. En die had appelbomen. Als kwajongens kropen wij door de loopgraven om de appels te jatten. Er waren ook evacués in het dorp. Familie Cornet uit Goeree Overflakkee, zij zaten in het huis van Oomke Mulder (Oude Rijksweg 31 (red.)). De familie Hermans bij Imke Schutter (Oude Rijksweg 34 (red.)) en Kuizinga bij tante Bet (Groeneveld, Lageweg 1 (red.)).

We kregen wagens vol met takkenbossen voor de ovens. We hadden een bult takkenbossen achter het huis en nog wat turf op de zolder. De takkenbossen kwamen uit Lieveren bij Roden. Takkenbossen mocht je gewoon vervoeren. Ellérie ging met zijn beide wagens, met twee paarden ervoor, naar Roden en Lieveren en haalde daar de takkenbossen weg. Mijn vader moest dinsdags naar Groningen en dan ging hij naar het café in de Pelsterstraat. Van Van Hemmen, de schoonzoon van Wieringa die in Garmerwolde gewoond heeft. Daar moest de zaak afgerekend worden. Daarvoor moest hij apart naar Groningen; ik ben ook mee geweest. Die takkenbossen moest je kopen. We moesten stoken. De bakkersoven werd eerder gestookt met stookolie, maar dat was er niet meer. Er was geen benzine, er was geen olie. Dus gingen we weer over op takkenbossen. Oorspronkelijk, heel vroeger, was het ook een takkenbossen oven. Ene Van der Zwaag heeft hem omgebouwd; die woonde aan het Slochterdiep, tegenover het laatste huis van Garmerwolde. Daar woonde boer Bontekoe en daar tegenover was een stoomgemaal. Daar woonde Jan van der Zwaag. Hij had twee rechterhanden: hij kon alles maken. Hij maakte een stookinrichting voor de oven en toen konden wij ook olie stoken. Toentertijd was dat nog vrij bijzonder. In de oorlog was er geen olie meer, dus moest je toch over op takkenbossen. En turf hadden wij ook op de zolder liggen. Midden in die bult turf lag een hartstikke nieuwe, spiksplinternieuwe fiets, want mijn vader had nog een fiets gekocht bij de Schrik in Groningen. Die zat vroeger aan de Rademarkt. Het was een fiets met verchroomde velgen en trommelremmen; de oorlog was voorbij en daar kwam de fiets weer tevoorschijn. Toen had je het probleem met de fietsbanden. Fietsbanden van een autoband. Er waren geen fietsbanden meer. Houten banden hadden ze op een gegeven moment. Ik heb altijd luchtbanden gehad. Wij gingen namelijk naar Midlaren. Daar woonde een fietsenmaker, die vulcaniseerde een nieuw loopvlak op de oude buitenband en daar reden wij toen op. Moesten we wel helemaal naar Midlaren, bij de toegangsweg naar het Zuidlaardermeer.

Mensen brachten meel bij ons voor het bakken van brood. En dan kregen ze altijd te weinig brood terug, dachten ze. Maar het was precies hetzelfde. Wij droogden ook appeltjes, en boerenkool.

Als je boerenkool gaat drogen, dan heb je hele zakken met boerenkool en daar blijft niets van over. Dan bracht je het terug en dan was het zo van: 'Nait meer, bakker?'

Mensen die in de oorlog fout waren, werden de nacht na de bevrijding in de kelder bij elektricien Heeres (Dorpsweg 41 (red.)) gevangengezet. Later werden ze naar Ten Boer overgebracht. Een aantal van hen is ook in een kamp geweest. 's Avonds om zeven uur moesten ze allemaal tegen de muur aan staan en het Wilhelmus zingen. Hun haar ging eraf. In een vrachtwagen gingen ze naar Ten Boer. Daar was het Centraal Bureau. Een grote loods was ingericht voor mensen. Ze zijn later naar Ruisherbrug gebracht. Daar werd geselecteerd: die het minste gedaan hadden, werden het eerst berecht en werden als eerste naar huis gestuurd. Die wel wat gedaan hadden, werden berecht. Die konden soms wel anderhalf jaar wegwezen. Wie een bedrijf had, moest eraf. Een zetboer kwam er dan op: een bedrijfsleider. Die bleef erop totdat die mensen weer terugkwamen.

We zijn gevlucht destijds. Twee nachten zijn wij in Thesinge geweest, direct in de bocht Achter Thesinge, bij Dirk Schutter in de boerderij. Daar zat Azing Maat ook. En er waren twee gezinnen uit Oosterhoogebrug, van Sake van der Ploeg en de slager Smit. Bij de sluis was het ook gevaarlijk. Daar werd ook geschoten.

Toen we weer thuiskwamen, was alles in huis kapot. Maar twee dagen later hadden wij wel twintig Canadezen op de zolder liggen. Dat vergeet ik nooit meer! Die sliepen op de zolder. Ze hadden stro meegenomen en dat lag allemaal op de zolder. Hartstikke droog natuurlijk. Mijn vader en moeder waren erg angstig; ik moest goed op mijn zus passen. Die had haar slaapkamertje boven. Een week daarvoor hadden we nog twee Duitse officieren. Die zijn ook twee nachten geweest. Die wilden het helemaal niet, maar die moesten en die trokken al terug. Ene Feldwebel, of wat het ook was, zei: 'Even een Schnapschen nemen nog.' Ze zaten beiden op het bruggetje bij ons voor het huis. Een paar dagen later zaten we al in de ellende.'

Piet van Zanten (1952):

"Mijn vader vertelde mij dat hij in het dorp collega's had en onder die collega's een paar goede vrienden. Met één van die kameraden was hij op een avond in gesprek over de oorlog. Mijn vader was fabeliekant tegen de oorlog en die uitte ook zijn ongenoegen over wat de Duitsers deden. En dat vertelde hij aan zijn kameraad waar hij al jaren mee bevriend was. Op een gegeven ogenblik zegt die kameraad: 'Most even goud oppazen, Jan van Zanten, wast zègst. Anders geef ik die aan.' Zonder dat mijn vader er enig idee van had gehad. Hij dacht: 'Ik kan hem alles wel vertellen.' Naderhand is dat niet meer goed gekomen."

Tewerkstelling in Duitsland

Jo Reinders

Ik ben van juni 1942 tot en met oktober 1942 werkzaam geweest in de chemische fabriek 'Leuna Werke' te Merseburg. We waren ondergebracht in een kamp (Lager) te Halle. Dagelijks werden we per trein vervoerd van Halle naar Merseburg. De omstandigheden waren van dien aard, dat ik in ongeveer 3 tot 3½ maand twaalf kilo was afgevallen. Dat is een reden geweest om te proberen te vluchten, hetgeen is gelukt. Per trein ben ik in Nederland aangekomen, alwaar ik toen ben ondergedoken.

In juni 1943 ben ik thuis (te Leermens, gemeente 't Zandt) opgepakt door Duitse militairen die gelegerd waren te Roodeschool. Ik heb toen vier weken opgesloten gezeten op het politiebureau aan de Grote Markt te Groningen. Daarna ben ik op transport gezet naar Duitsland, waar ik te werk gesteld ben bij de familie Rössler, een kolenhandelaar, te Sohland a/d Spree (ten zuiden van Bautzen, vlak bij de Tsjechische grens). En enige tijd daarna (ongeveer een jaar later) bij het transportbedrijf Hermann Sauer te Neukirch (ten zuiden van Bautzen). Bij deze twee bedrijven heb ik moeten werken totdat we in mei 1945 door de Russische militairen werden bevrijd.

Na de terugtocht naar Nederland (grotendeels per fiets via onder andere Kassel) werden we eerst ondergebracht in een 'kamp' te Heerlen in Limburg. In juni 1945 ben ik uiteindelijk weer thuisgekomen.'

Naschrift van Henk Reinders

Jo (Jogchem) Reinders, geboren 4 mei 1922 te Leermens; overleden 2015 te Ten Boer. Jo kreeg na de oorlog verkering met Aaltje Oomkes (overleden 1998) uit Garmerwolde en na hun trouwen (1952) zijn ze na een paar jaar in Garmerwolde (Dorpsweg 33) komen wonen. In mei 1993 is Jo samen met zijn zoon Henk op pad gegaan om die oude omgeving bij Bautzen weer eens te bezoeken. De familie Rössler (Sohland a/d Spree) herkende Jo direct. Ze werden allerhartelijkst ontvangen.

In een verzetsboek uit Leermens wordt verslag gedaan van Jo's vlucht vanuit Duitsland in oktober 1942, zijn arrestatie, zijn nieuwe tewerkstelling in Duitsland, de bevrijding en de reis terug naar huis.

"De oorlog was inmiddels uitgebroken. Keke's broer Jo moest in 1942, zo vertelde hij, naar Duitsland en werd in de buurt van Halle tewerkgesteld. Hij kreeg daar slecht te eten, verloor meer dan twintig kilo gewicht in korte tijd, en moest hard werken. Samen

met een kameraad besloot hij terug te gaan naar Nederland. Aanvankelijk verliep de reis per trein voorspoedig maar bij de grens was er een strenge controle. Door zich in de toiletten schuil te houden en de deur op 'vrij' te houden lukte het om door de controle te komen en vanaf Meppen trokken de jonge mannen te voet door de veengebieden naar hun vaderland. Het hielp weinig. Een poos later werd Jo, die in Roodeschool werkte, door een Duitse patrouille gecontroleerd en via Rooie Tanke, de beruchte SS-er, kwam hij op het Scholtenhuis in de stad terecht en werd vervolgens, na enige tijd opgesloten te zijn geweest onder de Martinatoren, weer op transport gesteld naar Duitsland. Hij kwam in de buurt van Tsjechië terecht, waar hij twee jaar later door de Russen en Polen werd bevrijd. De terugtocht naar huis duurde twee maanden. Eerst op de fiets naar Kassel. Daar mocht hij niet verder van de Engelsen, maar het lukte hem om aan papieren te komen en met een Frans transport slaagde hij erin om in Heerlen te komen. Daar werd hij twee weken vastgehouden voor medisch onderzoek en om hem van ongedierte te bevrijden. Met een militair transport kwam hij tot de Grote Markt, waar hij aan zijn lot werd overgelaten. Bij Ruischerbrug werd hij geholpen door een politieagent. Die een motorfiets aanhield. Dit was Doornbos van de scheepshelling bij Wirdum en deze heeft Jo thuisgebracht"

AANMELDINGSKAART VOOR GEREPATRIEERDEN

Gemeente van aanmelding: Zandt No. _____
Naam: Reinders Voornamen: Jogchem
Woongemeente: Zandt Geboren: 4-5-22 „W“ „G“

Melding voor:	Stempel en paraaf:	Aanteekeningen:
1. Volksgezondheid	<u>R. H. DEKRUIG</u> A.M.T.S. ZANDT (GK)	<u>op zijn ouders</u>
2. Politie	<u>[Handwritten signature]</u>	<u>[Handwritten signature]</u>
3. Bevolking	<u>[Handwritten signature]</u>	
4. L. H. (Illegaliteit)	N.B.S. DISTRICT 5 CE. T. ZANDT	<u>[Handwritten signature]</u>
5. Arbeidsbureau	<u>[Handwritten signature]</u>	<u>[Handwritten signature]</u>
6. Distributie		
7. Steunorgaan		

De Datum afgifte:

N. S. 24017¹ e.s.

Soldaten hielden geen kinderen aan

Jos Mocking en Tiny Smit

Mijn familie sliep bij de familie Havenga in een grote diepe kelder met een dikke deur. Ik ging samen met Hennie melken, daarna moesten we op het land werken. Daarom hadden we een fiets. Die moesten we elke avond in het koren verstoppen, anders werden ze gevorderd. Speelgoed was er amper in die tijd. We speelden buiten, vooral slootjespringen en 's avonds af en toe misschien dammen. Eten was er genoeg: iedereen had wel eigen dieren en een tuin. Toen de Canadezen kwamen, namen ze heerlijk (!) witbrood mee. Iedereen rookte eigenlijk in die tijd; er werd veel tabak verbouwd en opgerookt.

In het dorp waren veel bedrijven: vier cafés en altijd wat daarbij (vee, kruidenier, bodendiensten, venter petroleum), de vrouwen deden het café. Verder waren er twee smederijen (inclusief taxi en benzinepomp), een schoenmakerij, twee bakkers, manufacturen en een slager. Kleren werden gekocht in de stad, of bij een kleermaker in Thesinge. Ook waren er aannemers/timmerlui: Kol, Frik Boer, Van Dijk en Groeneveld. Allemaal aan de Dorpsweg. En er waren twee kappers.

We aten veel uit eigen tuin en aardappels van de boeren. Eigen vlees. Er was een groot verschil tussen rijk en arm: boeren waren rijk, de rest was arm.

Bij ons thuis hadden we een radio, maar of ik daarover praatte, weet ik niet meer. Mijn grootouders woonden in Groningen, op de plek waar nu de Tasmantoren staat. Zij hadden kippen. Het voer voor de kippen bracht ik naar hen toe, want de Duitse soldaten hielden geen kinderen aan. Ik kon dus rustig voer voor de kippen naar hen toebrengen. In het dorp waren wel onderduikers van elders om te voorkomen dat ze naar Duitsland moesten om te werken.

Duitsers zaten in de boerderij van Strootman (Geweideweg 8) en Bus (Dorpsweg 1). Het waren aardige mensen.

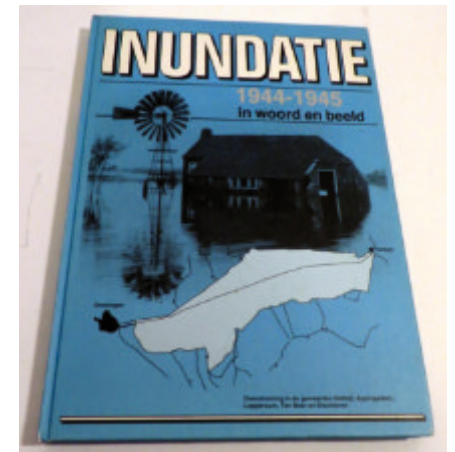
De brug over het Damsterdiep was er af; je moest over een praam naar de overkant. De brug over het Eemskanaal is aangevaren - dat had niets met de oorlog te maken.

De Canadezen hadden een keuken naast het dorps huis opgesteld. Daar werd voedsel geruild tegen sigaretten. Na de bevrijding ging het leven snel weer door; de school ging open.'

De radio van dokter Anderson

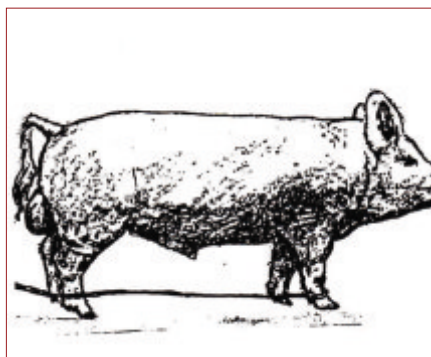
Dokter Anderson van Garmerwolde had zijn radio naar boer Veltman gebracht aan het Slochterdiep. Veltman had het apparaat tussen de hooipakken verstoppt. Toen in het voorjaar de stapel hooi minderde, werd ook het plekje voor de radio minder veilig. Veltman praatte er met dominee Hoeksema over en zei dat hij de radio wel kwijt wilde. Hij liep met het idee rond de radio in het Slochterdiep te gooien. Maar dat vond hij wel jammer. De dominee bood aan: 'Breng het ding dan maar bij mij. In die grote pastorie van ons is nog wel een plekje om hem te verstoppen.' En zo geschiedde.

Later kwam dokter Anderson eens bij dominee Hoeksema op bezoek. De dominee zei: "t Is bijna elf uur, dokter. Zullen we even naar Radio Oranje luisteren?" Er werd een stapel boeken van de boekenplank genomen, een luikje in het behang geopend en dáár stond de radio. 'Verdraaid!', zei Anderson, 'Dat is mijn radio!' Samen luisterden ze daarna naar het nieuws.

Beer te water

Tussen het Damsterdiep en het Eemskanaal was een tankgat geslagen over de volle breedte van de weg over een lengte van ongeveer 20 meter, waar het water doorheen stroomde. Aan de zijkant van een tankgat werd langs het taluud veelal een rij stropakken gelegd, waar de mensen overheen konden lopen. Zo moest Jan Leugs op zekere dag van z'n vader hun beer (Arend Leugs was namelijk berehouder; een beer is een mannetjesvarken (red.)) naar een boer bij het Eemskanaal brengen, om daar een poosje te logeren. De beer was al meer dan eens door het water gekomen en vond dit wel aangenaam. De beer liep meestal los en werd met een swiebertje voortgejaagd.

Garmerswolde, de beer van Leugs

Zo liep Jan dan over de stropakken en de beer spetterde door het water van het tankgat. Na het gat ging het weer verder over de weg richting Eemskanaal. Daar op de dijk aangekomen zag de beer weer water en sprong er in, maar zat nu in het kanaal. Het water in het Eemskanaal was natuurlijk veel dieper dan in het tankgat. Jan zag de beer naar de bodem gaan, maar even later kwam hij weer boven. Met hulp van brugwachter Wicherts kreeg Jan de beer op het droge, via een daar liggend vlot.

Hoek, J.R. van der, Klein, H. van der, Inundatie 1944-1945 in woord en beeld, Bedum, 1985, p. 106

Bom in Eemskanaaldijk Garmerswolde

Op 31 oktober 1941 tussen negen en tien uur 's avonds viel er een bom op de Eemskanaaldijk aan de zuidzijde, ongeveer 100 meter vanaf Brug 4. Deze brug vormde de verbinding van Garmerswolde naar Lageland-Hamweg. Boven de waterspiegel van het Eemskanaal bleef slechts een halve meter dijk liggen, zodat er gelukkig geen water in de Heidenschapperpolder stroomde. Maar de verwarring was groot, daar er ook nog een groot aantal brandbommen waren gevallen. Van de elf aan de Grasdijk staande woningen waren alle ruiten in de voorgevels gebroken.

Van de ontstane consternatie maakte de plaatselijke caféhouder gebruik om een paar schapen te slachten. Dit was streng verboden.

Op enige afstand van de eerste was een tijdbom terechtgekomen, langs de weg naar het Heidenschap. De volgende ochtend wilde bakkersknecht T. Terpstra met de bakkerskar de daar wonende boeren bezoeken. Toen hij er vlakbij was, ontplofte de bom. Het gevolg was dat Terpstra veranderde in een modderpop en hij schrok ontzettend, maar verder liep alles goed af.

Bomkrater in de Eemskanaaldijk (zuidzijde) nabij toenmalige brug 4.

Hoek, J.R. van der, Klein, H. van der, Inundatie 1944-1945 in woord en beeld, Bedum, 1985, p. 107

Verantwoording

Dank zij de verhalen die (oud-)inwoners van Garmerwolde hebben verteld, hebben we als Historische Commissie deze publicatie kunnen maken. Daarbij hebben we dankbaar gebruik gemaakt van de eerdere verhalen die in onze dorpskrant Garmer & Thesinger Express hebben gestaan, aangevuld met nieuwe verhalen. Deze nieuwe verhalen komen van twee middagen die we als Historische Commissie hebben georganiseerd. De eerste middag was onze traditionele foto- en praatmiddag in het voorjaar van 2019, waarin we samen met (oud-)inwoners proberen aan de hand van oude foto's en andere documenten de geschiedenis van Garmerwolde te reconstrueren. Op deze middag bleek dat er nog veel oorlogsverhalen waren die we nog niet eerder hadden gehoord. Daarom hebben we in het najaar van 2019 een aparte middag georganiseerd om juist die oorlogsverhalen vast te leggen. Daarnaast zijn nog verschillende mensen geïnterviewd en hebben we ook Garmerwolder oorlogsverhalen uit andere documenten geciteerd. Waarvan het ons bekend was, hebben we de bronnen weergegeven.

Bij de verhalenvertellers hebben we tussen haakjes vermeld hun geboortejaar, eventueel sterfjaar en het adres waarop de verhalenverteller woonde in de oorlogstijd. Het lukte ons niet volledig te zijn. Ook zijn daarin vast fouten geslopen, maar dat is niet moedwillig gebeurd. En ze zijn zeker niet de verhalenvertellers aan te rekenen. Als Historische Commissie nemen wij daarvoor de verantwoordelijkheid.

Dit boekje zou deel uit maken van een groter programma waarin we 75 jaar bevrijding in Garmerwolde wilden gedenken. Door de corona-pandemie verviel ook ons programma, zoals heel veel activiteiten wereldwijd. Om een beeld te geven van het programma dat we voor Garmerwolde hadden bedacht, hieronder een opsomming:

- Het eerste exemplaar van dit boekje 'Garmerwolde vertelt' zou op 16 april 2020 (de dag dat Garmerwolde 75 jaar geleden is bevrijd) uitgereikt worden aan wethouder Inge Jongman.
- Tegelijk zou zij de expositie 'Eten in Oorlogstijd' in Museum Melkfabriek Garmerwolde openen.
- Bij deze opening zou een lezing worden gegeven over de troepenbewegingen van Groningen naar Delfzijl.

- Op zaterdag 18 april was een fietstocht georganiseerd door de oude gemeente Ten Boer langs allerlei plekken waarover een verhaal uit de oorlog te vertellen is. Ook Garmerwolde was in deze fietstocht opgenomen.
- Op zondag 19 april zou een bevrijdingsconcert plaatsvinden in de kerk van Garmerwolde waar het Gemengd Mannenkoor Garmerwolde samen met DOOK een optreden zou verzorgen.
- Maandagmiddag 20 april zouden de kinderen van de basisschool in het dorp diverse locaties met oorlogsverhalen bezoeken, waaronder het graf van de familie Van der Reyden op het kerkhof in Garmerwolde.
- Nabestaanden van de gesneuvelde Canadese bemanning van het vliegtuig bij Thesinge zouden een bezoek brengen aan Ten Boer en daarbij ook Garmerwolde aandoen.
- Dinsdag 5 mei zou een bevrijdingsmaaltijd zijn georganiseerd, waar inwoners van Garmerwolde onder het genot van een maaltijd, samen konden spreken over de waarde van vrijheid.

Het is allemaal anders gelopen. We hebben gezien dat vrijheid in oorlogstijd en vrijheid in coronatijd op veel vlakken overeenkomt, en op veel vlakken verschilt. Bedreigd door een zichtbare of een onzichtbare vijand: we hebben opnieuw geleerd onze vrijheid te koesteren.

Dit boekje vertelt de verhalen van 75 jaar geleden. We zitten nog middenin het verhaal van Covid-19.

Harm Jan Havenga (1940):

"Als jongsten van de vijf kinderen Havenga mochten we mee naar een filmvoorstelling. Het was in de schuur van de boerderij Bus (Dorpsweg 1). Mijn zus Grietje (zeven jaar) en ik liepen er heen, aan de hand van één van de officieren die in onze voorkamer ingekwartierd waren. Ik denk dat hij zelf ook kleine kinderen had. We zaten op stobalen en volgens mij ging de film over de bevrijding van Arnhem. Wij hadden natuurlijk nog nooit een film gezien. Ook mochten we af en toe mee naar de Centrale Keuken en kregen daar iets lekkers te eten. Deze keuken was naast ons huis, in de schuur van de boerderij van Blink aan de Oude Rijksweg, naast het dorpshuis."

Bronnen

Beukema, J.O., Het geslacht Groeneveld van Garmerwolde, Schoorl, 1992

1940-1945 Thesinge-Garmerwolde, Garmer & Thesinger Express, april 1995

Garmer & Thesinger Express, april 1992, februari 1996, december 2010

Hoek, J.R. van der, Klein, H. van der, Inundatie 1944-1945 in woord en beeld, Uitgeverij Profiel, Bedum, 1985

Met dank aan

De uitgave van dit boekje is mede mogelijk gemaakt door subsidies van de gemeente Groningen, Gebiedsteam Ten Boer.

Verder gaat onze dank uit naar de redactie van de Garmer & Thesinger Express, naar uitgeverij Profiel in Bedum, naar Waterschap Noorderzijlvest en naar diverse particulieren die artikelen en/of foto's ter beschikking stelden.

Garmerwolde staat stil bij 75 jaar Vrijheid

Media besteden regelmatig aandacht aan het feit dat Nederland 75 jaar geleden bevrijd is door de geallieerden. De Historische Commissie Garmerwolde informeerde op de reguliere foto- en praatmiddag in het voorjaar van 2019 bij de oudere inwoners hoe zij de bevrijding van de Duitse bezetters hebben beleefd. Er kwamen zoveel verhalen en herinneringen boven dat in september een tweede middag is georganiseerd. De commissie besloot dat deze verhalen breder bekend gemaakt zouden moeten worden. Zo ontstond het idee van dit boekje 'Garmerwolde vertelt'.

Naast dit boekje zijn nog meer activiteiten ontwikkeld om de bevrijding te vieren: een tentoonstelling in Museum Melkfabriek Garmerwolde, een vrijheidsconcert met het Gemengd Mannenkoor Garmerwolde, een middag voor de basisschoolleerlingen, een bevrijdingsfietsstocht en een vrijheidsmaaltijd. Wanneer we deze ook daadwerkelijk kunnen uitvoeren, hangt af van de ontwikkelingen rondom het coronavirus, waardoor heel veel activiteiten voorlopig zijn afgelast.

75 JAAR
VRJHEID